

Zicht

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

Thema

Geknutsel aan het gezin

6 "De termen homo, hetero en bi worden gebruikt als stempels"

Prof. dr. Th. A. Boer

38 "De surrogaatmoeder is al zeer oud, denk aan Sarah en Hagar"

Rabbijn Evers

Geknutsel in het gezin

1	Van biologisch naar bricolage? <i>drs. Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Het gezin als de moederschoot van het Woord <i>ds. A.A.F. van de Weg</i>	BIJBELSTUDIE
6	“De termen homo, hetero en bi worden gebruikt als stempels” <i>mr. Corry-Anne Everse interviewt prof. dr. Th.A. Boer</i>	INTERVIEW
13	Meer is niet altijd beter <i>mr. drs. Willem de Wildt</i>	FOCUS
14	Design your own baby <i>drs. E.E. Wiegman-van Meppelen Schepping</i>	THEMA
19	Trouwen in de kerk? <i>prof. dr. H.J. Selderhuis</i>	THEMA
23	Buitengewoon of Bijzonder? <i>Theun Aarnoudse</i>	BRANDPUNT
24	Meerouderschap: de oplossing? <i>debat tussen drs. Vera Bergkamp en mr. drs. Anje Slootweg</i>	KWARTAALSTELLING
26	Omdat vaders er toe doen <i>drs. Jan Schippers</i>	THEMA
35	Should surrogacy being banned? <i>Leo van Doesburg</i>	THEMA
38	De versplintering van ouderschap - een Joodse visie <i>mr. drs. R. Evers</i>	POLITIEK KLASSIEK
44	Vechten tegen (v)rechtscheidingen <i>Ronilla Heijboer BSc</i>	LOKAAL VIZIER
48	De onstuitbare elite <i>mr. Martin Holleman</i>	SGP-JONGEREN
53	Secularisatie stempelt Westerse cultuur en vermindert aanzien van politiek <i>dr. Klaas van der Zwaag</i>	BOEKENSCHAP
56	Bijzonder reproductief <i>mr. Corry-Anne Everse</i>	PERSPECTIEF

Van biologisch naar bricolage?

We leven in een bijzondere tijd. Veel politici hebben niet veel op met het natuurlijke gezin, bestaande uit een echtpaar van een man en een vrouw met hun kinderen. Niet dat dit afgeschaft zou moeten worden. Zo ver wil haast niemand (meer) gaan. Maar er doen zich vele nieuwe postmoderne gezinsvormen voor, waarin de biologische bloedbanden tussen ouders en hun kinderen niet meer of slechts gedeeltelijk aanwezig zijn. Dan denken we niet alleen aan stiefouderschap of pleegouderschap – die vormen bestaan immers al langer. Ook eenoudergezinnen zijn van oude datum, maar ze nemen de laatste decennia in aantal toe. In deze editie van Zicht gaat de aandacht vooral uit naar kunstmatig ouderschap (o.a. via draagmoederschap), meerouderschap, homoseksueel ouderschap en sociaal ouderschap. Wat mag en kan de status van juridisch ouderschap verkrijgen? Is het biologisch ouderschap leidend of de bricolage van het sociaal ouderschap?

Een andere vraag is die naar de rol van de vaders. Gaan we het belegen patriërchaat inruilen voor een wispelturig matriërchaat, waarbij de biologische moeder een bedillierige macht krijgt waarvan de stokoude pater familias zelfs zou gaan blozen? Of laten we het aan de individuele keuzevrijheid over: subjectief geknutsel met ongewisse uitkomsten voor het kind – o ja, het kind van de rekening.

Het natuurlijke gezin was de spreekwoordelijke hoeksteen van de samenleving. Vandaag fungeert het eerder als de hoekschop. Deze Zicht motiveert tot herbezinning, zodat er geen strafschoppen gaan vallen die de kinderen maar moeten zien tegen te houden. Tolle lege, riep ooit een kind. Augustinus hoorde het en ging lezen. Met gevolg die tot op de dag van vandaag in politiek en maatschappij merkbaar zijn.

Jan Schippers, eindredacteur.

PS - Voor een beter beeld gaat Zicht over op twee kleuren. We hopen dat de oranje steunkleur voor u nog meer leesvreugde creëert. Uw reactie is van harte welkom op wi@sgp.nl.

“Daarom zal de man zijn vader en moeder verlaten, en zijn vrouw aankleven, en zij zullen tot één vlees zijn.”

Genesis 2:24

Ds. A.A.F. van de Weg, predikant van de hersteld hervormde gemeente in Abbenbroek

Het gezin als de moederschoot van het Woord

Over het huwelijk als verbond voor heel het leven

HET GEZIN

‘Het wezen van ons volk is het gezin’, zo luidt een Joods gezegde. Het tegendeel is echter ook waar: Wat blijft er van een volk over, als het gezin niet meer de plaats heeft, die het toekomt? Het is veelzeggend dat veel functies van het gezin worden overgenomen door de school, de staat of de maatschappij. De school zorgt voor de vorming van de kinderen en de staat zorgt (al is het wat minder dan vroeger) voor behoeftigen, zieken en bejaarden. Kortom: het gezin is veel meer verweven geraakt met de samenleving.

De topprioriteit die het Nederlandse mensenrechtenbeleid de laatste jaren geeft aan het bevorderen van vrijheid van genderidentiteit en genderexpressie, is een heel andere ontwikkeling die ook gevolgen heeft voor het Bijbels denken over het gezin. Niet omdat de Bijbel het leven van een mens in een keurslijf perst. Wel omdat onze goede God, Schepper en Onderhouder van alle leven, heilzame kaders mee heeft gegeven in ons spreken en denken over huwelijk, gezin en relaties.

HUWELIJK

Volgens de Bijbel vaart een gezin wel bij een goed huwelijksleven. Maar wat is een goed huwelijksleven in Bijbels perspectief? Al op de eerste bladzijden van de Bijbel geeft de Heere God Zelf aan wat de grondstructuren voor een goed huwelijks- en gezinsleven zijn. Dat bestaat bij de gratie van een verbondsrelatie. Het is voor de eerste keer in de Bijbel dat er sprake is van een verbond: het huwelijksverbond tussen Adam en Eva. Dat huwelijksverbond kent drie pijlers:

1. een verbondsrelatie is radicaal. Er is immers sprake van het 'verlaten van vader en moeder'. Er wordt een nieuwe band gesmeed tussen een man en een vrouw. Om die eenheid aan te gaan en te bewaren is het nodig dat het huwelijk topprioriteit heeft boven de relatie met vrienden, ja, zelfs met ouders. Het 'verlaten' van ouders betekent natuurlijk niet 'breken, losscheuren', maar 'achterlaten', om zo naar voren te kunnen kijken, in gezamenlijkheid.
2. een verbondsrelatie is uniek. Een man wordt opgeroepen zijn vrouw aan te kleven. Zoals twee velletjes papier met lijm aan elkaar vastgehecht worden, zo kleven man en vrouw elkaar in het huwelijk aan. Het is dan ook duidelijk dat het scheuren aan beide kanten veroorzaakt, als je probeert om twee aan elkaar gelijmde velletjes papier van elkaar los te trekken

Aankleven is overigens - in Bijbels perspectief - een geladen woord. Immers, juist dit woord wordt gebruikt om de verbondsrelatie tussen de HEERE en Zijn volk Israël te duiden. 'De HEERE uw God zult gij vrezen, Hem zult gij dienen en Hem zult gij aanhangen/aankleven'. (Deut. 10:20) Het dienen van de HEERE is niet minder dan Hem 'aankleven'! Zo hecht is deze relatie, dat God de zonden van Zijn verbondsvolk aanduidt met 'overspel'. Vele malen roepen de profeten het volk terug van hun 'hoererij'. Het is overduidelijk: je kunt maar één God liefhebben, je kunt maar één man/vrouw trouw beloven.

3. een verbondsrelatie is totaal. Het huwelijk heeft eenwording als doel. We behoeven dat niet exclusief als lichamelijke eenwording op te vatten. Het gaat hier om de totale overgave aan de ander. Dat is ten diepste 'rekenen met de ander', elkaar 'kennen' in de diepe zin van het woord. Dat ligt heel dicht tegen het oud-Nederlandse woord 'bekennen' aan. De Statenvertaling gebruikt dit woord om de diepste eenheid tussen man en vrouw aan te geven. Het is veelzeggend dat dit 'tot één vlees worden' binnen een unieke verbondsrelatie opbloeit. Daarbuiten niet. Buiten de kaders van het huwelijk verwordt de gave van seksualiteit tot louter genot en plezier. Seksualiteit is geen eerste stap op weg naar een relatie, maar gevolg van en ingebed in een diepgaande relatie van trouw en liefde.

Zoals twee velletjes papier met lijm aan elkaar vastgehecht worden, zo kleven man en vrouw elkaar in het huwelijk aan.

Deze drie aspecten vormen het wezen van de verbondsrelatie. In Efeze 5:32 haalt Paulus deze tekst aan. Hij zegt daar dat 'deze verborgenheid' groot is. Paulus bedoelt met die 'verborgenheid' de diepe en innige relatie tussen Christus en Zijn kerk. Het huwelijk vertoont het patroon van Christus Die Zich in liefde en trouw verbonden heeft aan Zijn kerk op aarde. Christus is de Bruidegom van Zijn Bruidskerk, voor wie Hij Zijn bloed gaf. Deze nieuwe relatie noemt Jezus Zelf: het nieuwe verbond (!) in Mijn bloed! (bijv. Luk. 22:20)

VERBOND VS. CONTRACT

Vanuit Gen. 2:24 worden de contouren zichtbaar van een verbondshuwelijk. Wat is een verbondshuwelijk? Je kunt die vraag het beste beantwoorden door het

Kwaliteit sinds 1935

Alle stijlen in huis

Eersteklas service

Eigen montageteam

SINDS 1935
HUISMAN
keukens | sanitair | doe het zelf

Voltastraat 1 | Alblasserdam | 078-6932541 | info@huismanalblasserdam.nl | www.huismankeukens.nl

ONTDEK UW GROEIPOTENTIE

ZULLEN WE GROEIEN?

Voor ondernemers,
managers en medewerkers

TOP 7 Klantvragen Bunt Groep

- 1 "Wij willen efficiënter werken en meer winst maken."
- 2 "Hoe dragen we ons bedrijf over aan de volgende generatie?"
- 3 "Ik wil een betere manager worden."
- 4 "Ik loop vast met mezelf."
- 5 "Het loopt niet lekker in ons team."
- 6 "Wij zijn veel te druk."
- 7 "Veranderingen in wetgeving en financiering dwingen ons anders te gaan werken."

Welkom bij Bunt Groep.

Galileilaan 23d, 6716 BP Ede
0318 - 83 02 26
info@buntgroep.nl
www.buntgroep.nl

Bunt
groei van mens en organisatie

contrast met een contract neer te zetten. Het woord 'verbond' is in onze maatschappij een welhaast vergeten woord; in plaats daarvan wordt er veelal gesproken over samenlevingscontract.

Een verbondshuwelijk is in zekere zin onbegrensd ('tot de dood ons scheidt'); een contract is tijdelijk. In Amerika is het een trend om zogenaamde wedding-vows uit te spreken. Stellen kiezen er dan voor om hun eigen beloften te schrijven, geïnspireerd

Het huwelijk vertoont het patroon van Christus Die Zich in liefde en trouw verbonden heeft aan Zijn kerk op aarde.

door bijv. films. Die beloften bestaan veelal uit wat je aantrekt in de ander, waarnaar je uitkijkt in het leven met de ander enz. Opvallend is dat alle nadruk ligt op de liefde van het moment, niet op de belofte van liefde in de toekomst. En op dit punt is een huwelijk als verbond radicaal anders. Wie het huwelijk als verbond ziet, belooft onbegrensd liefde en onvoorwaardelijke trouw.

Een huwelijk is zelfverloochenend van aard; een contract ten diepste egoïstisch van aard. Een verbondshuwelijk gaat niet uit van een als, dan-mentaliteit, maar geeft zichzelf onvoorwaardelijk aan de ander. Anders gezegd: binnen een verbond, krijgt de relatie voorrang boven het individu. Bij een contractuele relatie is jouw behoefte belangrijker dan de relatie. Deze mentaliteit laat een achterdeur open voor het geval je die relatie beu bent. Juist deze mentaliteit

wordt gevoed door alle mogelijkheden die de overheid biedt en stimuleert om eigen behoeften boven die van een relatie te zetten. Als het gezin meer is dan een optelsom van de leden, is het nodig ons denken te laten beïnvloeden door de Bijbelse lijnen over verbond en trouw.

TROUW

Want dát maakt het huwelijk tot een verbondshuwelijk en zodoende het gezinsleven tot een plaats waar rust en liefde regeert. Wat is het gezinsleven daarbij gebaat! Wat hebben kinderen een veilige haven nodig in een rusteloze wereld. Een gezin als 'een moederschoot van het Woord' (W. Aalders). Deze typering gebruikte Aalders in zijn spreken over gezinnen waar het geloof als geestelijk erfgoed van generatie tot generatie werd overgedragen. Dit is niet te vervangen door het surrogaat van samengestelde gezinnen en meerouderschap. En het is duidelijk dat overspelsites als Second Love een bom leggen onder diepgaande relaties van trouw. Het is de omgekeerde wereld dat er ontrouw gepromoot wordt, terwijl hechte relaties het gebinte vormen van een gezond huwelijks- en gezinsleven. Bovendien dragen goed functionerende gezinnen positief bij aan de samenleving, de school en de buurt. Het wezen van ons volk is immers het gezin!

'De rivieren verheffen haar bruisen (...). Maar de HEERE in de hoogte is geweldiger dan het bruisen van grote wateren, dan de geweldige baren der zee. Uw getuigenissen zijn zeer getrouw!' (Ps. 93:3-5). Gods Woord geeft tijd overstijgende kaders in ons denken en spreken over huwelijk, gezin en relaties. En God dank blijft het waar: 'Welgelukzalig zijn zij die Zijn getuigenissen onderhouden...' (Ps. 119:2).

¹ Zie W. Aalders, *Man en vrouw in een revolutionaire tijd*, Den Haag 1974.

De discussie over LHBT en de rechten die aan hen worden toegekend, is niet nieuw. Maar ook weer niet zo oud. Waar komt de verwarring rondom seksuele identiteit toch vandaan? Ik legde ethicus Th.A. Boer deze vraag voor en we gingen samen op zoek naar een antwoord.

Corry-Anne Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

“De termen homo, hetero en bi worden gebruikt als stempels”

Interview met prof. dr. Th.A. Boer, universitair docent ethiek aan PThU (Groningen) en Lindeboom hoogleraar Ethiek van de zorg aan TUK.

We spreken in Nederland en Europa ondertussen niet alleen van homorechten, maar van rechten van LHBT (Lesbisch, Homoseksueel, Biseksueel, Transgender). Tegenwoordig komt daar nog een I bij, dat staat voor Interseksueel. Waar komt die (voortschrijdende) conceptualisering vandaan?

“Er worden inderdaad steeds meer concepten gebezigd. De bedoeling van die steeds verder gedifferentieerde beschrijvingen is om mensen recht te doen

en ze vooral zo te beschrijven zoals zij zichzelf beschreven willen zien. Tegelijkertijd ben ik er van overtuigd dat welke vlag we ook gebruiken, geen enkele voldoende de lading dekt of voldoende duidelijk is. De vraag ‘welke mensen vallen erbuiten?’ blijft zich voordoen.”

“Je moet de termen homo-, hetero- of biseksueel zien als stempels waarmee we proberen de werkelijkheid – onszelf, mensen om ons heen – te begrijpen.

Maar zoals Michel Foucault, filosoof, atheïst en homo-seksueel in zijn boek *The History of Sexuality* zegt, kunnen stempels mensen ook insnoeren. Vanaf het moment dat je weet dat iemand Vrijmetselaar is of van adel, of dat zijn ouders NSB'ers waren, ga je hem niet alleen beter maar ook beperkter begrijpen. Ook de termen homo, hetero en bi leiden ertoe dat mensen worden ingesnoerd: 'Zo ben jij, zo zal je dus wel reageren en voelen, en zo zal je je misschien ook wel moeten voelen'. Dat verklaart het verschijnsel dat als iemand eerder heeft verklaard homoseksueel te zijn, zijn omgeving het buitengewoon moeilijk vindt om te begrijpen als hij later toch met een vrouw trouwt en kinderen krijgt. We grijpen ons vast aan onze constructen en als die gaan wiebelen worden we onrustig. Christenen gaan daarin mee, door ervan uit te gaan dat 'iemand nu eenmaal homo, transgender, of hetero is'. Ook in de reformatorische gezindte nemen we vrij klakkeloos het jargon van de postmoderniteit over."

Waarom is seksuele identiteit momenteel zo'n groot thema, terwijl dit nog geen honderd jaar geleden totaal geen issue leek te zijn?

"Het indelen van mensen naar seksuele voorkeur en naar genderidentiteit past bij dit tijdperk waarin we

afscheid hebben genomen van het idee dat de biologie en natuur bepalend zijn voor wie we zijn. Iemand's DNA zegt weliswaar of iemand man of vrouw is, maar in de filosofie en de psychologie is er een voorkeur om mensen niet te kwalificeren op basis van hun natuur maar op basis van hun beleving, hun zelfperceptie en hun groepsperceptie. De hamvraag in onze tijd luidt: 'Hoe beschrijf jij jezelf?' Dat verklaart het grote onderscheid tussen sekse (biologische aanleg) en gender (psychosociale construct). Vroeger werd er veelal vanuit gegaan dat die twee samenvielen. Een man voelt zich man en weet zich aangetrokken tot vrouwen, voor vrouwen geldt het omgekeerde. Afwijkende gevoelens waren er wel, maar speelden zich veelal af *binnen* die biologische gegevenheid. Naarmate belevingen belangrijker worden, wordt de biologie gerelativeerd en de cultuur dominantier."

Hoe komt het dat natuur en cultuur zo uit elkaar zijn gelopen?

"Een van de oorzaken zou kunnen liggen in de nadruk die met name het Protestantisme legt op de gevallen staat van de natuur. Protestanten gaan uit van de *corruptio totalis*, ook van de natuur. Wat natuurlijk is of lijkt, hoeven we nog niet als goed te beschouwen.

Over prof. dr. Th.A. Boer

Medisch-ethicus Theo Boer (1960) is universitair docent ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit te Groningen. Daarnaast bekleedt hij sinds 2014 de Lindeboom-leerstoel Ethiek van de zorg aan de Theologische Universiteit van Kampen. Hij studeerde theologie en ethiek in Utrecht en Uppsala. In 1995 en 1997 promoveerde hij aan deze universiteiten op de ethiek van James M. Gustafson. Tot 2014 was hij lid van een regionale toetsingscommissie euthanasie. Hij geeft geregeld commentaar op actuele kwesties in de media. Bij Buijten & Schipperheijn verscheen in 2012 het boek *Goede zorg. Christelijk geïnspireerde ethiek van geval tot geval*. In zijn kerk (PKN) leverde hij bijdragen aan de discussie over homoseksualiteit, onder andere in het tijdschrift *Kerk en Theologie* (2007/2) en in een bijdrage aan de vriendenbundel *Jan Hoek. Theoloog tussen preekstoel en leerstoel*. In de pers ging hij het debat aan met Henk Krol en Jan Mudde. Zijn website draagt het motto 'Met de voeten in de modder en het hoofd in de wolken', wat hem ten voeten uit typeert.

Hierdoor, en door het rationalisme van de Verlichting, hebben wij tegenwoordig een lossere verhouding met de natuur. Het Rooms-Katholieke denken heeft een natuurrechtelijke benadering die natuur en cultuur dichter bij elkaar houdt. Men wijst In Vitro Fertilisatie (IVF) af, omdat er geen geslachtsgemeenschap

Er is een voorkeur om mensen niet te kwalificeren op basis van hun natuur maar op basis van hun beleving.

aan te pas komt. Protestanten denken in dit opzicht minder natuurrechtelijk en keuren IVF hooguit af als hierdoor restembryo's worden gecreëerd die verloren gaan. Misschien kun je het hedendaagse denken over het onderscheid lichaam-geest ook wel Platoons noemen: het gaat niet om het lichaam maar ten diepste om een ideaal of een construct dat zich in onze psyche vormt. Empirie speelt de tweede viool. Mensen met homoseksuele gevoelens of met genderdysforie zeggen vaak: 'Ik heb ontdekt dat ik dit of dat ben'."

Wat betekent zo'n ontdekking? Hoe duidt u dat?

"Dat is een fascinerende vraag. Wat bedoelt iemand er bijvoorbeeld mee wanneer hij 'erachter komt' dat hij in het verkeerde lichaam is geboren? Het gaat hier doorgaans niet om een biologische, empirische vaststelling; het gaat er eerder om dat iemand psychologisch of existentieel gesproken iets heeft ontdekt. Maar wat precies?"

*C.S. Lewis schrijft in *The Abolition of Man* over de opkomst van appetites als bron van moraliteit. Is het mogelijk daarop te herleiden?*

"Misschien gaat het inderdaad om *appetites*, behoeften, maar dan niet plat in de zin dat je iets graag wilt, maar in de zin dat je een stellige indruk hebt dat iets

jouw echte wezen is, of je bestemming is. Dat kan ten goede en ten kwade. Ik heb euthanasiedossiers gezien waarbij iemand zijn leven lang het idee had dat hij eigenlijk niet hoorde te bestaan: 'Vanaf mijn vierde wist ik dat mijn bestaan een vergissing was'. Daarvan zeg je dat het enorm triest is, hoewel er zelfs in die gevallen artsen zijn die zeggen: 'Als dat jouw indruk is, wil ik je helpen te sterven'. Vanuit de christelijke traditie is altijd de lijn aangehouden 'Indrukken kunnen bedriegen'. Dat heeft te maken met het eerder omschreven wantrouwen in de menselijke natuur. Indrukken zijn niet normatief. Zo zijn er meer tragische misvattingen mogelijk, zoals iemand die ik ken die de transitie van man naar vrouw maakte en nadien bittere spijt kreeg. Nu zegt hij dat zijn lichaam onherstelbaar is beschadigd. In onze zelfperceptie, hoe overtuigd ook, kunnen kennelijk misvattingen zitten."

Wat kan bepalend zijn voor die zelfperceptie?

"Dat hangt misschien samen met de enorme stereotypering van het sekse-onderscheid. We hebben in de afgelopen decennia een beeld van de man en de vrouw gecreëerd dat zo stereotype is dat bepaalde mensen zich bijna wel anders moeten voelen. Als voorbereiding op dit interview heb ik me op een groot station eens afgevraagd hoeveel mensen er nu echt voldoen aan de idealen van reclames en Hollywood. Welnu: dat is een kleine minderheid. Je ziet bijvoorbeeld vrouwen die iets hoekigs hebben en mannen die fijngebouwd zijn. Ik ben bang dat wie niet voldoet aan de ideaalbeelden uit film, media en commercie al bijna op voorhand met een identiteitsprobleem worden opgezadeld. Ik sluit niet uit dat sommige gevoelens van genderdysforie een reactie zijn op al te eendimensionale beelden. Ook psychologieboeken die het onderscheid man-vrouw bijna verabsoluteren en dit gedrag als mannelijk en dat gedrag als vrouwelijk kwalificeren, dragen hieraan bij. Je vindt ze ook in reformatorische kring. Maakt het je echt minder man als je als jongen liever in de keuken stond? Of lijden wij onder het onvermogen om te erkennen dat er

binnen de seksen meer overeenkomsten en mengvormen zijn dan we willen toegeven?”

Hoe ziet u de rol van de politiek en de huidige politieke correctheid rondom dit thema?

“Ik denk aan Obama die, na de uitspraak van het Hoogerechtshof in het voordeel van het homohuwelijk, het Witte Huis in regenboogkleuren liet toeien en twitterde ‘Love wins’. Dat was een onbetamelijke politisering van het vraagstuk. Ook in Nederland is de discussie sterk gepolitiseerd. Het is een loopgravenoorlog geworden waarbij geen inhoudelijke discussie wordt gevoerd, maar de vraag centraal staat wat wel en niet mag. Als christen wordt je in een mal gedrukt, die niet altijd goed voelt. Christenen zijn sceptisch over abortus, euthanasie en homorelaties. Maar laten zij vooral de inhoudelijke dis-

De overheid heeft de neiging om te willen ingrijpen in een inhoudelijke zoektocht die nog lang niet uitgekristalliseerd is.

cussie blijven zoeken! Hetzelfde geldt trouwens voor liberalen: euthanasie is voor sommigen zo’n vanzelfsprekend recht dat dokters ertoe verplicht moeten worden. Wie dat liberale vernis wegkrast, ontdekt dat er soms geen enkele diepte onder schuil gaat. De overheid heeft de neiging om te willen ingrijpen in een inhoudelijke zoektocht die nog lang niet uitgekristalliseerd is. Door middel van wetgeving en gericht beleid probeert zij de moraal te beïnvloeden, alsof zij de roeping heeft de publieke moraal liberaler te maken in plaats van het ethische debat mogelijk te maken.”

“Wat wel op de politieke agenda hoort, is de kwaliteit van onze discussies. Ik maak me ernstig zorgen over

het feit dat integere mensen die oprecht vraagtekens zetten bij een liberale moraal vaak gelijk in het verdachtenbankje worden gezet. Het zou beter zijn om dergelijke discussies te voeren zonder dat de dwang om beslissingen te nemen als een zwaard van Damocles boven je hoofd hangt. Dat polariseert. Op dit ogenblik denk ik in lijn met het bekende citaat van Wittgenstein: ‘Waarover men niet spreken kan, moet men zwijgen.’ Sommige zaken zijn te gevoelig om knopen over door te hakken. Met de tijd zullen we misschien verstandiger worden.”

Hoe komen we dan verder in het debat?

Welke discussie moet wel gevoerd worden?

“Wijsheid over seksuele identiteit komt niet van mensen die mordicus tegen zijn, maar komt voort uit levenservaring. Denk aan Spreuken 23. Als het klopt wat ik denk, namelijk dat stempels op hun beurt mensen insnoeren, dan gaan mensen vanzelf vraagtekens zetten bij de manier waarop we vandaag de dag over sekse en gender denken. We moeten in de samenleving leren leven met heel verschillende groepen. Daar heeft de politiek een taak. In de kerk ligt dat lastiger, daar gaat het om een theologische discussie, waarin de Bijbel leidend is.”

Welke reacties ziet u vanuit christelijke hoek?

Hoe analyseert u die?

“In veel protestantse kerken is het denken over homoseksualiteit een sijnbolet geworden. Aan de hand van je antwoord op de vraag of je homoseksuele relaties toestaat, word je ingedeeld in vrijzinnig of rechtzinnig. Het ontbreekt er nog net aan dat onze visie op seksualiteit een artikel in de geloofsbelijdenis wordt. De kern van het geloof is en blijft echter de genade en verzoening die in Christus is. We moeten dit onderwerp niet kleiner maar ook niet groter maken dan een onderdeel van het zevende gebod. Het lijkt dat er door christenen een rangschikking in geboden wordt aangehouden. Veelvuldig wordt er gezondigd tegen het gebod om je ouders te eren.

Dat gebod geldt niet alleen voor mensen met lieve ouders, maar juist voor mensen met moeilijke ouders. Het kost bloed, zweet en tranen om hen te eren. Elk gebod doet pijn, dat weet een ieder die de Bijbel serieus neemt. Maar de zonde tegen het zevende gebod wordt als de grootste overtreding gezien. Dat we er een gebod uitlichten en daarvan zeggen dat zondigen daartegen bijna onverzoenbaar is, vind ik ongelukkig. Dat is allerminst een reden om het zevende gebod minder serieus te nemen, maar wel een reden om het daar niet alleen over te hebben.”

Welke christelijke ethische perspectieven zijn relevant in het zoeken van een antwoord in deze ontwikkelingen?

“Tolerantie biedt een perspectief op dit vraagstuk. Van Augustinus leren we dat christenen, in een tijd waarin het christendom staatsgodsdienst werd, niet de macht grepen op een manier waarop bijvoorbeeld nu de sharia in sommige islamitische kringen wordt gepropageerd. Zelfs in een christelijke samenleving is het Koninkrijk van God niet hetzelfde als het koninkrijk van de wereld. Christenen hebben geleerd om zich te schikken in omstandigheden die niet bij het Koninkrijk van God horen. Laat onrecht en recht opgroeien als onkruid en tarwe op dezelfde akker, al was het maar omdat het onmogelijk is om het onkruid zonder de tarwe uit te trekken. Als christenen laten we het onkruid in een welwillende tolerantie staan in de overtuiging dat wij het Koninkrijk van God niet op aarde kunnen brengen. God zal alles in de oogsttijd zelf rechtzetten.”

“Daarnaast staat voor mij voorop dat God een God van waarheid is. Laten we niet de fout maken om God tegen goede argumenten en tegen de feiten in bescherming te willen nemen. In de Middeleeuwen wer-

Het lijkt dat er door christenen een rangschikking in geboden wordt aangehouden.

den de belangrijkste wetenschappelijke ontdekkingen gedaan in de kloosters waar men uitging van de logische ordening van het bestaan omdat God goed is en orde aanbrengt in de chaos. Voor discussies over seksualiteit en gender impliceert dit de bereidheid om dingen op al hun merites te bekijken. Je moet vragen durven stellen, los durven laten wat onwaarheid blijkt te zijn en durven omarmen wat waar is. Daar hebben we de openbaring bij nodig. C.S. Lewis zei al dat de openbaring ons niet alleen God laat zien, maar ons een helderder blik geeft op *alle* dingen. Als wetenschapper voel ik me niet door de openbaring geringelood, maar juist gestimuleerd om te blijven onderzoeken.”

“Ik wil benadrukken dat dit onderwerp voor christenen een relevante discussie is. Zaken rondom seksualiteit en gender spelen om ons heen en mensen hebben er recht op om te weten wat ze aan ons hebben. Ik ben ervan overtuigd dat de Bijbel op het terrein van sekse en gender niet naar alle kanten te buigen is. Maar wat doe je concreet in een situatie wanneer een vrouwelijke collega je vertelt dat haar vrouw ernstig ziek is? Zeg je niets, zeg je ‘het beste met uw partner’ of zeg je ‘het beste met uw vrouw’? Ik zou kiezen voor het laatste. Juist omdat mensen weten waar ik in veel van deze discussies sta, waardoor zij als ik voor hun keuze respect opbreng. We moeten *agree to disagree* leren. Deze sociale kant is ook erg belangrijk.”

RietvelddeJong RietvelddeJong
accountants en belastingadviseurs interim consultancy

Burgemeester Uilkensstraat 24
2861 AE Bergambacht
Telefoon: 0182 – 64 54 54
Fax: 0182 – 35 76 55

UW BEDRIJF IS ONZE ZORG!

VAN LAAR REKLAME | GROOT FORMAAT PRINTS
SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

| Autobelettering | Reklameborden | Gevelreklame |
| Lichtreklame | Bouwborden | Drukwerk | Reklamezuilen |
Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints
| Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggenmasten |

VAN LAAR
REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
(T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
(E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

Thinking Christianly for Europe's future

**De European Christian Political Foundation werkt
aan versterking van het christelijk geluid in Europa.
Doet u mee en steunt u ons?**

In het voorjaar van 2011 is de European Christian Political Foundation opgericht. De ECPF vormt als 'Europees WI' het Europese netwerk voor Christelijke denktanks en organisaties die actief zijn op het kruispunt van Christelijk geloof, maatschappij en politiek. De ECPF kan door haar netwerk bestaande kennis en expertise verbinden met mensen en organisaties in geheel Europa door conferenties, publicaties en trainingen. De ECPF reikt politici op Europees en nationaal niveau relevante informatie aan, vooral als belangrijke principes omtrent gezin en medische ethiek op het spel staan.

De Guido de Brès-Stichting (WI-SGP) en de ECPF werken samen rondom de vertaling van publicaties en conferenties met SGP-partners in Oost-Europa. Voor meer informatie zie: www.ecpf.info

De ECPF ontvangt subsidie van het Europees Parlement. De omvang van de subsidie is mede afhankelijk van onze eigen fondswerving. Elke euro steun betekent 6 euro extra subsidie van het Europees Parlement voor de ECPF en is dus een 'goed renderende' investering in een helder christelijk geluid in Europa!

Uw steun is welkom op bankrekeningnummer 1537.31.095 t.n.v. de ECPF te Amersfoort

ECPF · Postbus 439, 3800 AK Amersfoort · Tel. 033-4226971 · E-mail: secretariat@ecpf.info

Meer is niet altijd beter

Van wie ben jij er één? Het antwoord is niet voor alle jongeren eenvoudig. Het gezinsbeeld is nogal eens complex.

Bedoel je mijn biologische of mijn sociale ouders? De vaders bij wie ik woon? De zaaddonor en mijn moeder? Mijn draagmoeder en haar nieuwe vriend?

Tot voor kort was een stamboom maken een overzichtelijke klus. Het nodige speurwerk leverde de 62 personen van de vijf voorgaande geslachten op. Samengestelde gezinnen waren er ook. Meestal na het jong overlijden van een vader of moeder. Ondanks de verdrietige situatie was de familieband duidelijk.

Nu kraakt het personen- en familierecht in zijn voegen. De wet kan niet tegemoet komen aan alle individuele wensen. De wet kent maximaal twee juridische ouders. Twee personen dragen het gezag. Twee mannen hebben een vrouw nodig als zij een zoon of dochter willen. Maar hoe moet de band tussen die vrouw en haar kind zijn?

Een staatscommissie onderzoekt de rechten en het zeggenschap bij draagmoeder-schap en meerouderschap. Het recht moet natuurlijk wel op elke bijzondere situatie zijn afgestemd. Het mantra is dat het kind centraal moet staan. Ondanks alle soorten ouders blijft het kind achter met de vraag: Wie ben ik eigenlijk? Met de beste bedoelingen creëren we in Nederland een familiechaos.

Het zou niet gek zijn als zou blijken dat het belang van het kind vraagt om het beproefde model van één vader en één moeder die er echt voor hem of haar zijn. Dat zou een mooi resultaat van het denkwerk van de staatscommissie zijn. Wellicht rijpt in de chaos het besef dat méér niet altijd beter is.

mr. drs. Willem de Wildt
Fractiemedewerker SCP Tweede Kamer

De afgelopen twee eeuwen zijn de mogelijkheden van medische zorg enorm toegenomen. Op het terrein van vruchtbaarheidstechnieken, draagmoederschap en genetisch onderzoek gaan de ontwikkelingen met name de laatste 20 jaar hard. Wat opvalt is dat voortgaande ontwikkelingen naast antwoorden ook nieuwe vragen oproepen. Een kinderwens kan tegenwoordig op allerlei manieren steeds beter beantwoord worden. Maar tegen welke prijs?

Drs. E.E. (Esmé) Wiegman-van Meppelen Scheppink, directeur NPV-Zorg voor het leven

Design your own baby

Over grenzen aan de maakbaarheid

VRUCHTBAARHEID EN GEASSISTEERDE VOORTPLANTING

Stellen met een kinderwens gaan er vanuit dat vroeg of laat die kinderwens ook in vervulling zal gaan. In de meeste gevallen is dat ook zo. Ongeveer tachtig procent van de Nederlandse stellen raakt binnen anderhalf jaar in verwachting. Bij de overige twintig procent kost het meer moeite¹. Een logische eerste stap is om naar de huisarts te gaan. Waarschijnlijk zal de huisarts snel doorwijzen naar de gynaecoloog, die een scala aan onderzoeks- en behandel mogelijkheden

heeft. Er kunnen allerlei oorzaken zijn voor verminderde vruchtbaarheid: hormoonstoornissen, tekort aan goede zaadcellen of problemen in de seksuele relatie. Er zijn verschillende methodes voor het herstellen van natuurlijke vruchtbaarheid. Daarnaast zijn er mogelijkheden voor geassisteerde voortplanting. De methoden die leiden tot het herstellen van natuurlijke vruchtbaarheid passen goed binnen een christelijke levensvisie omdat er wordt zorggedragen voor de vruchtbaarheid. Grote vragen liggen er echter op het terrein van de geassisteerde voortplanting.

Bij deze methodes word je niet zwanger via de natuurlijke weg van liefdesgemeenschap. De vraag waar stellen met een kinderwens mee geconfronteerd worden is: Wil je medische techniek toelaten en zo ja tot hoe ver?

Verskillende methodes van geassisteerde voortplanting leiden tot bevruchting van meerdere eicellen, waarbij slechts een of enkele embryo's worden teruggeplaatst in de baarmoeder. De overige embryo's blijven over en worden veelal vernietigd (al dan niet na een periode van invriezen). Wie voor het (christelijke) uitgangspunt kiest dat het leven beschermwaardig is, zal deze vorm van vernietiging van menselijk leven afwijzen.

EEN 'DERDE' IN HET SPEL

Een andere medisch-ethische problematische weg is als een 'derde' nodig is in het vervullen van de kinder-

Ook de periode van zwangerschap is van grote betekenis voor de hechting tussen moeder en kind.

wens: een spermadonor, eiceldonor of draagmoeder. Bekijk je deze vormen van vruchtbaarheidstechniek vanuit christelijke ethiek, dan staan deze methoden op gespannen voet met gezinsvorming zoals de Bijbel erover spreekt: man en vrouw ontvangen hun kinderen als gave van God, vanuit de intieme band die er tussen hen beiden bestaat. Kinderen worden binnen die relatie verwacht en geboren. Daarmee zijn ze biologisch en emotioneel gezien echt kind van hun vader en moeder. Ook de periode van zwangerschap is van grote betekenis voor de hechting tussen moeder en kind.

Vanuit christelijke uitgangspunten valt er misschien vrij eenvoudig een grens te trekken. Interessant zijn

de maatschappelijke discussies die de afgelopen jaren hebben gespeeld. Welke levensbeschouwelijke achtergrond iemand ook heeft, uiteindelijk trekt iedereen wel ergens een grens. Het selecteren van embryo's op bijvoorbeeld geslacht, wordt door vrijwel iedereen afgewezen, maar selectie op erfelijke afwijkingen niet. Het zegt iets over de onderliggende waarden en prioriteiten in onze samenleving. Gezondheid wordt hoog gewaardeerd. Discriminatie op sekse resoluut afgewezen. Discriminatie van gehandicapten wordt ook afgewezen, maar abortus na screening op het syndroom van Down krijgt echter wel volop ruimte.

GENETISCH ONDERZOEK EN GENMODIFICATIE

In sommige families komen afwijkingen of ziektes voor die erfelijk overdraagbaar zijn. Het is mogelijk om overdraagbaarheid te voorkomen door gebruik te maken van PGD (Preïmplantatie Genetische Diagnostiek). Dit is een techniek om langs de weg van IVF-behandeling (reageerbuisbevruchting) embryo's te selecteren op het wel of niet hebben van deze ziekte. In Engeland is het sinds kort mogelijk om het genetisch materiaal van twee vrouwen te combineren om een kind met een erfelijke ziekte te voorkomen. De arts plant de kern van de eicel van de 'echte' moeder (met het overgrote deel van het erfelijke materiaal) in een lege eicel van de donormoeder. Daarna wordt de eicel bevrucht.

Niemand weet nog wat deze nieuwe techniek van het combineren van genetisch materiaal met je identiteit doet. Het is echter te verwachten dat de medisch-technologische ontwikkelingen verder zullen gaan. In de toekomst zal het waarschijnlijk mogelijk worden om genetische afwijkingen uit te bannen door het combineren van materiaal van 3 of 4 ouders. Het leed dat een ernstige erfelijke aandoening met zich meebrengt, is invoelbaar. Dat mensen mogelijkheden willen aangrijpen om een erfelijke aandoening die een verwoestend spoor heeft achtergelaten door ver-

schillende generaties heen definitief een halt toe te roepen is begrijpelijk, maar waar leggen we als samenleving de ethische grens? En wanneer wordt noodzakelijke medische zorg wensgeneeskunde? Selectie van embryo's op geslacht wil de samenleving niet. Maar selectie op handicap wel?

De Nederlandse overheid is over het algemeen terughoudend in het toestaan en bekostigen van allerlei preventief (genetisch) onderzoek. Bevolkingsonderzoek wordt alleen aangeboden als het voor grote groepen mensen aantoonbaar meer voordelen heeft dan nadelen. Overbezorgdheid en overbehandeling

Niemand weet nog wat deze nieuwe techniek van het combineren van genetisch materiaal met je identiteit doet.

moet worden voorkomen. Maar net als bij draagmoederschap en orgaanhandel is de commerciële markt van genetische tests letterlijk en figuurlijk grenzeloos.

Begin dit jaar was het bericht te lezen dat verschillende farmaceutische bedrijven aan koppels tests aanbieden om te voorspellen of ze een gezond kind zullen krijgen. Volgens onderzoekers van de KU Leuven is zoiets echter onmogelijk. Je kunt nooit met 100 procent zekerheid zeggen of een kind al dan niet gezond zal zijn. Volgens de onderzoekers leiden de tests dan ook te vaak tot een onnodige abortus.² Een van de bedrijven die koppels wetenschappelijk uitsluitel over de gezondheid van hun ongeboren baby belooft, is het Antwerpse Gendia. Via een bloedtest - die afgenomen wordt van beide ouders - test Gendia het ongeboren kind op doofheid, blindheid en menta-

le handicaps. Voor die test telt elke ouder zo'n 400 euro neer. Op basis van het resultaat beslist het zwangere koppel niet zelden of ze hun kind al dan niet zullen houden.

Dat toekomstige ouders zo'n belangrijke beslissing laten afhangen van de resultaten die een bedrijfstest hen voorspiegelt, is een gevaarlijke ontwikkeling. Te meer omdat het wetenschappelijk gezien helemaal niet mogelijk is om met 100 procent zekerheid uitsluitel te geven over de gezondheid van een ongeboren kind. De tests leiden veel ouders onnodig naar abortus.

CRISPR-TECHNIEK

Genetische modificatie met de zogenaamde CRISPR-techniek wordt als dé wetenschappelijke doorbraak van 2015 gezien. De techniek is geënt op een afweerreactie van bacteriën tegen virussen. Als de bacterie een signaal ontvangt dat viraal DNA aanwezig is, worden twee korte RNA-moleculen ontwikkeld. Die passen op specifieke plekken op het DNA, de *Clustered regularly-interspaced short palindromic repeats*, oftewel CRISPR's. Samen met een enzym vormen de RNA-moleculen een complex dat bindt aan het DNA en het kapot knipt. Wetenschappers kunnen die RNA-moleculen namaken en zodanig aanpassen dat ze het knipeiwit naar elke gewenste locatie in het DNA van leven organismen kunnen brengen. Zo kan DNA heel precies worden veranderd: een gen kan worden uitgeschakeld door het weg te knippen of door het te vervangen door een ander gen.³ Universiteiten en bedrijven zijn enthousiast. De techniek lijkt veelbelovend. Zo lukte het op deze manier om bij muggen een gen in te bouwen dat voor malariaresistentie zorgt. De muggen dragen dit gen zelfs over op volgende generaties. Is dit de techniek die malaria voorgoed de wereld uit gaat helpen, na jarenlang (te weinig) muskietennetten te hebben uitgedeed?

Wat bij muggen kan, zou theoretisch gezien ook bij mensen kunnen: erfelijke ziektes uitbannen door

'goede genen' in te bouwen. En dan hebben we het nog niet eens over 'designerbaby's' met alle gewenste genetische eigenschappen. Breed leven er zorgen over deze ontwikkelingen. Begin december 2015 waren 400 deskundigen bijeen in Washington. Zij kwamen met de aanbeveling om vooral verder te gaan met basaal en preklinisch onderzoek, maar dat bij klinische toepassingen voorzichtigheid geboden is, omdat nog niet duidelijk is wat de voor- en nadelen zijn. Verandering van menselijk DNA in kiemcellen achten zij onverantwoord.

DOEL HEILIGT MIDDELEN?

Britse wetenschappers kregen begin dit jaar in hun land groen licht voor het gericht veranderen ('editen') van genen van menselijke embryo's. Zij zullen met embryo's die over zijn na IVF (zogenoemde 'restembryo's') fundamenteel onderzoek doen naar de genetische aansturing van de embryonale ontwikkeling in de eerste week na de bevruchting. Het gaat hun uitsluitend om niet-reproductief wetenschappelijk onderzoek: de gebruikte embryo's worden niet in een baarmoeder geplaatst en zullen dus ook niet kunnen uitgroeien tot een kind. In de NRC van 5 februari 2016 wijzen Guido de Wert en Wybo Dondorp, beiden als ethicus verbonden aan de Universiteit van Maastricht, op de ruimte die er nu al is in de Nederlandse wetgeving voor dit type onderzoek.⁴ De Embryowet (artikel 24g) bevat een verbod op het genetisch veranderen van menselijke embryo's, maar dat geldt alleen voor embryo's waarmee een zwangerschap tot stand wordt gebracht. Het verbod op het maken van embryo's voor onderzoek (artikel 24a) is niet van toepassing, aangezien het gaat om onderzoek met restembryo's. Hooguit is er nog een protocol nodig dat ter toetsing zou moeten worden voorgelegd aan het CCMO, de commissie voor wetenschappelijk medisch onderzoek. Grote vraag is of ruimte voor dit type onderzoek niet zal leiden tot een 'hellend vlak': na verloop van tijd toch 'reproductieve' toepassing, ofwel zwanger worden met ge-

bruikmaking van deze techniek?

De meningen verschillen hierover. Sommigen vinden deze toepassingen in strijd met de menselijke waardigheid. Maar als deze gentherapie leidt tot het voorkomen van ernstige ziektes bij toekomstige kinderen? Is de menselijke waardigheid dan juist niet gediend met deze therapie? Heiligt het doel de middelen? Ook moet er voldoende oog zijn voor gezondheidsrisico's: het niet denkbeeldige gevaar dat je onbedoeld DNA-schade veroorzaakt, met mogelijk ernstige gevolgen voor het toekomstige kind. Mag je dat risico wel nemen?

Dondorp en De Wert hebben een groot vertrouwen in

Alle redenen voor een ethisch debat over de wenselijkheid en aanvaardbaarheid van reproductieve embryo-editing.

het regulerend vermogen van de Nederlandse wetenschap, wetgeving en samenleving. Er is wat hun betreft alle redenen voor een ethisch debat over de wenselijkheid en aanvaardbaarheid van reproductieve embryo-editing. Maar volgens hen is dat geen argument tegen het gebruik van deze nieuwe technologie in niet-reproductief embryo-onderzoek.

LEVEN ALS GOD, MAAR ZONDER GOD

Wanneer we al deze medische technologische ontwikkelingen tot ons nemen, begint het te duizelen. Wat een kennis en inzicht. Is dit het gevolg van het naar Gods beeld geschapen zijn? Grootste zorg is niet in de eerste plaats of er een goede inschatting zal worden gemaakt van gevolgen op korte en lange termijn. De cruciale vraag is wat het betekent als bijna 'goddelijke' mensen zonder erkenning van God als Schepper en onderhouder van het leven verder gaan met deze

techniek. Bij het regulerende vermogen waar mensen als Dondorp en De Wert het volste vertrouwen in hebben, zijn vraagtekens te plaatsen. Dat leert de geschiedenis van de mensheid ons wel.

Het is niet voor te stellen hoe de toekomst zal zijn als dergelijke technieken breed toegepast zullen worden. Nu al klinkt bij de geboorte van een kind met het

syndroom van Down richting ouders: 'Wisten jullie het niet?' Alsof het vanzelfsprekend is dat mensen op basis van genetische informatie keuzes maken die het leven van een gehandicapt of ziek kind voorkomen met behulp van genetische diagnostiek en techniek of dit beëindigen door abortus. Erfelijke aandoeningen worden voorkoombaar en daarom verwijtbaar? Leven 'als god', maar zonder God leidt tot schade.

---

¹ Esmé Wiegman-van Meppelen Scheppink (red.), *Wat is goed? Medische ethiek voor elke dag*, Amsterdam 2015, p. 62.

² 'KU Leuven waarschuwt voor DNA-tests die aangeven of ongeboren baby 'gezond' is', *De Morgen* 5 januari 2016.

³ Sophie Broersen, 'Knutselen met genen doorbraak van 2015', *Medisch Contact* januari 2016.

⁴ Guido de Wert en Wybo Dondorp, 'Denk aan de ziektes voordat je begint over designer baby's', *NRC* 5 februari 2016.

Het gebeurt regelmatig dat bruidsparen melden dat ze ook in de kerk gaan trouwen. Dat klinkt mooi. Maar dit kan helaas niet doorgaan, want de kerk kan geen huwelijk sluiten en dus kun je in een kerkdienst niet trouwen.

Prof. dr. H.J. Selderhuis

Trouwen in de kerk?

Op de trouwkaart van christelijke stelletjes staat nogal eens vermeld dat er in de kerk een huwelijksinzegening plaats vindt, maar ook dat vindt niet plaats, want het begrip ´inzegening´ komt vanuit de gedachte dat een huwelijk door de kerk wordt ingewijd en dat de kerk haar fiat over het huwelijk geeft. Maar ook daarvoor komt het bruidspaar doorgaans niet naar de kerk. Misverstanden in de kerk dus en daarbij komt dan ook nog de uitholling van het huwelijk buiten de kerk waar de overheid blij geeft verder weg te raken van hoe de Bijbel over het huwelijk spreekt. Daarom

een kort overzicht over de geschiedenis van het huwelijk en welke mogelijkheden dat voor vandaag geeft.

EEN KORTE GESCHIEDENIS

De Reformatie ontdeed het huwelijk van zijn sacramenteel karakter. Tot aan het einde van de tweede eeuw was het huwelijk een burgerlijke aangelegenheid. Net als in het Oude Testament werd het huwelijk publiek en in familiekring gesloten en dat met instemming of zelfs aanwezigheid van de plaatselijke over-

heden. Daarna kwam het gebruik op na de huwelijks-sluiting naar de kerk te gaan om samen voor het eerst als bruidspaar het heilig avondmaal te vieren en Gods zegen te ontvangen. Gaandeweg kreeg deze kerk-gang steeds meer betekenis en kwam – mede door een vertaalfout in de officiële, Latijnse kerkbijbel – de gedachte op dat het huwelijk een sacrament was. Het Griekse woord *mysterion* in Efeze 5:32 waar gezegd wordt dat het huwelijk een ‘verborgenheid’ is, was namelijk vertaald met het Latijnse ‘sacramentum’. Bruid en bruidspaar bedienden elkaar dat sacrament en schonken daarmee elkaar heil en de kerk zegende dat huwelijk in. Dat wilde zeggen dat de kerk haar zegen aan het huwelijk gaf en door het geven van Gods zegen het huwelijk voor onontbindbaar verklaarde. Gevolg was dat het huwelijk pas als huwelijk erkend kon worden als het in de kerk ingezegend was.

Mede door een vertaalfout in de officiële, Latijnse kerkbijbel kwam de gedachte op dat het huwelijk een sacrament was.

Doordat het huwelijk zo een zaak van de kerk werd, moest de kerk ook de regelgeving organiseren en zo ontstond een ingewikkelde huwelijkswetgeving waar bij de kerk regels moest hebben over bloedverwantschapsgraden, verloving, ontbinding van verlovingen maar ook over echtscheiding. De kerk moest straffen regelen voor overtreding van die wet, uitzonderingsbepalingen vaststellen en voor al dit soort zaken een kerkelijke huwelijksrechtbank instellen. Er kwam pas een einde aan dit oerwoud van kerkelijke regels en de chaos van bepalingen toen Luther gewoon stelde dat het huwelijk ‘een wereldlijk iets’, dus een burgerlijke aangelegenheid is en dat nergens in de Schrift is te vinden dat het huwelijk een sacrament zou zijn. Met wereldlijk bedoelde hij, dat het huwelijk van voor de

zondeval was en gewoon bij de burgerlijke orde hoort, net als de opdracht de aarde te bewerken en te bebouwen. Het huwelijk is geen sacrament waarin de een aan de ander het heil bedient, maar een verbond van liefde met contractuele verplichtingen. Een man en een vrouw sluiten het huwelijk en de overheid controleert of er geen sprake is van dwang, gaat na of de partners niet al een huwelijk hebben lopen en registreert dat deze man en deze vrouw getrouwd zijn en een gezin vormen.

In Luthers tijd werd het huwelijk wel in de kerk afgekondigd omdat dit de plek was waar de meeste mensen met deze mededeling bereikt konden worden. Het bruidspaar ging na de huwelijks-sluiting, die meestal in de kring van de familie plaatsvond, wel naar de kerk om Gods zegen te vragen, maar dat gebeurde meestal niet op de huwelijksdag zelf. De overheid moest voor de huwelijkswetgeving wel de Bijbel volgen, maar daarin staan slechts enkele basisbeginselen die werden ingevuld conform de gebruiken en tradities in elk afzonderlijk land. Andere reformatoren inclusief Calvijn volgden Luther in deze opvatting.

NEDERLAND

De huwelijkswetgeving zoals wij die in ons land kennen, sluit in de basis aan bij deze reformatische visie. Het huwelijksrecht wordt voornamelijk in Boek 1 titel 5 en 6 van het Burgerlijk Wetboek geregeld. De wet bevat geen definitie van het huwelijk. In Nederland bepalen het Burgerlijk Wetboek (Boek 1, artikel 68) en het Wetboek van Strafrecht (artikel 449) dat geen kerkelijke huwelijksplechtigheid mag plaatsvinden zonder een voorafgaand burgerlijk huwelijk: *Geen godsdienstige plechtigheden zullen mogen plaats hebben, voordat de partijen aan de bedienaar van de eredienst zullen hebben doen blijken, dat het huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand is voltrokken*. Dat betekent dat de wet het huwelijk alleen in zijn burgerlijke betrekkingen beschouwt. Dat betekent ook dat zoals de tekst van de wet zegt, het bruidspaar het

huwelijk sluit en dat *ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand*.

De kerk heeft wel altijd gezegd dat zij over het huwelijk een eigen oordeel wil houden. Dat betekent dat de kerk het recht heeft een huwelijksbevestiging te weigeren en zij ook een eigen mening kan hebben over de vraag of een echtscheiding geoorloofd is of niet. Het huwelijk wordt door bruid en bruidegom gesloten ten overstaan van een ambtenaar van de burgerlijke stand. De ambtenaar controleert en registreert, omdat de overheid wil weten of de sluiting legaal is vanwege de juridische en maatschappelijke consequenties van zo'n verbintenis. De getuigen, waarvan bruid en bruidegom er ieder twee hebben, vervullen in feite dezelfde functie en assisteren de ambtenaar, maar hebben daarboven de plicht het bruidspaar indien nodig aan de trouwbeloften te herinneren.

De wet spreekt ook over *godsdienstige plechtigheden* en dat die pas na de huwelijksluiting mogen plaatsvinden. De overheid wil zo voorkomen dat dit soort verbintenissen worden aangegaan zonder dat zij die controle en registratie kan doen. Als het bruidspaar daarna naar de kerk gaat om een zegen te ontvangen wordt het huwelijk daar juridisch niet méér geldig noch méér onontbindbaar van. Ook in het gemeentehuis of op een andere door de overheid aangewezen trouwlocatie worden beloften voor Gods aangezicht afgelegd. Het is ook de vraag of het juist is dat in de kerk de trouwbelofte herhaald wordt, want dit wekt de indruk dat we het in de kerk nog even over gaan doen, hetgeen onderstreept wordt als de ringen in de kerk nog eens gewisseld worden. Het doel van de kerkdienst is geen andere dan danken en bidden. Danken voor het huwelijk en een zegen vragen over het huwelijk. Dat kan op de trouwdag, het kan ook op de zondag daarna.

VAN WERELDIJK NAAR WERELDS

Mede door de wijze waarop de overheid met het huwelijk omgaat, is er onder christenen echter een nog

groter accent gekomen op het gebeuren in de kerk. Ook gaan er steeds weer stemmen op het huwelijk weer terug te geven aan de kerk. Homohuwelijk, geregistreerd partnerschap en gemakkelijke echtscheiding zorgen ervoor dat de indruk ontstaat als zou het burgerlijk huwelijk niet veel meer voorstellen. Luther had het nog over het huwelijk als een 'wereldlijk iets' maar inmiddels lijkt het vooral iets 'werelds' geworden te zijn. De roep om het huwelijk weer aan de kerk terug te geven is begrijpelijk, klinkt vroom, maar is

De huwelijkswetgeving zoals wij die in ons land kennen, sluit in de basis aan bij deze reformatorische visie.

weinig doordacht. Alleen al het feit dat de kerk in dat geval ook alle echtscheidingen en alles wat daar aan vast zit (alimentatie, bezoeksregelingen etc.) moet gaan organiseren, maakt duidelijk dat huwelijken sluiten en ontbinden niet de taak van de kerk is. Principieel kan het niet - zoals boven al gezegd is - en praktisch mogelijk nog minder.

Tegelijk wordt het er voor de kerk en voor christenen die bij politiek en overheid betrokken zijn door dit soort ontwikkelingen in de samenleving en in het overheidsbeleid niet gemakkelijker op. Deze moeiten zouden wel wat verlicht kunnen worden als onder christenen enigszins nuchterder naar het huwelijk gekeken wordt. Zoals het huwelijk niet méér wordt door de gang naar de kerk, wordt het ook niet minder doordat de overheid afwijkt van wat de Schrift over het huwelijk zegt. De door veel christenen gevoelde kloof tussen wat een christen over het huwelijk denkt en wat de overheid rondom het huwelijk doet, wordt vergroot door de toename van allerlei - vaak even romantische als onbijbelse - rituelen in en om de kerke-

lijke plechtigheid en door de toename van de gedachte dat het gebeuren ten overstaan van de ambtenaar alleen maar een formaliteit is en het stel pas echt getrouwd is als het in de kerk is geweest. Het is heel eenvoudig: zonder dominee is er wel een huwelijk, maar zonder ambtenaar niet.

HOE DAN WEL?

De Schrift leert dat het huwelijk de verbinding is tussen één man en één vrouw en dat het in deze verbinding, die voor het leven bedoeld is, gaat om liefde en toewijding. De zondige aard van de mens maakt het ten eerste noodzakelijk dat huwelijkse afspraken worden vastgelegd, zodat er ook binnen het huwelijk

Het huwelijk is zo ingrijpend voor de samenleving dat die samenleving daar in gekend wordt en dat de overheid dit controleert en vastlegt.

rechtsbescherming is. Omdat het huwelijk zo belangrijk en veelomvattend is, wijst de Schrift ten tweede de lijn aan dat mensen die gaan trouwen niet alleen te rade gaan bij hun ouders, maar ook hun toestemming vragen. Ten derde is het huwelijk zo ingrijpend voor de samenleving dat die samenleving daar in gekend wordt en dat de overheid de sluiting van het huwelijk controleert en vastlegt. Deze drie elementen zijn trouwens tevens de gronden waarom volgens de Schrift ongehuwd samenwonen moet worden afgevoerd. Op dezelfde zorgvuldige wijze wil de kerk met het huwelijk omgaan. Als twee mensen een gezin gaan vormen raakt dat heel de gemeente. Het is zoiets moois dat God daar publiek voor gedankt wordt. En verder is het zo belangrijk dat de gemeente gevraagd wordt om voorbede en bovenal de HEERE om Zijn zegen. Die zegen is niets meer en niets minder dan de zegen die de gemeente aan het einde van de kerkdienst krijgt, alleen

wordt die nu op een bijzonder moment en op bijzondere wijze aan het bruidspaar gegeven. Dat is een groot goed en reden genoeg om de gemeente voor een aparte kerkdienst bij elkaar te roepen. Maar nogmaals: zonder overheid geen huwelijk. Wel is het zinvol na te denken of de gang naar een gemeentehuis of een aangewezen trouwlocatie nodig is. Trouwlocaties zijn mooie – maar nogal eens lastig te bereiken – plekken waar een huwelijk gesloten kan worden, maar de eigenlijke locatie van de huwelijkssluiting is die in het midden van de beide families. Twee mensen ‘verlaten hun vader en moeder’, om de woorden uit de Schrift te gebruiken, maken zich in feite los van hun gezin om een eigen gezin te vormen en dat is een moment dat het beste in de kring van beide gezinnen kan plaatsvinden. Dat is ook een duidelijk Bijbelse lijn. Het huwelijk is niet een zaak van twee mensen, maar evenzeer van twee gezinnen, van een hele samenleving en van de kerk. In die volgorde. Dat zou heel goed in de kerk kunnen. Eerst in de kerkzaal of een bijzaal de samenkomst van familie en vrienden en in die samenkomst komt dan de ambtenaar als vertegenwoordiger van de overheid. En daarna dan met de gemeente van Christus de kerkdienst met het onderwijs uit de Schrift en de zegen van de HEERE.

2017

Duidelijk is dat kritiek op de overheid weinig uithaalt als kerk en christelijke politiek zich niet zelf bezinnen op deze vragen over het huwelijk. Het zou goed zijn als vanuit christelijke partijen en vanuit kerken die het huwelijk naar Bijbelse normen willen inrichten een soort brainstormgroep wordt opgericht om eens grondig over deze problematiek na te denken. Ieder christenpoliticus heeft ermee te maken. Elk kerkverband heeft ermee te maken. Dat pleit ervoor de bezinning niet ieder voor zich te laten gebeuren. Volgend jaar Deo Volente staan we stil bij die beweging die 500 jaar geleden gezorgd heeft voor vernieuwing van het huwelijk en terugkeer naar de Schrift ook in deze dingen. 2017 lijkt mij dan ook een goed moment om de kennis die in reformatische kring op dit gebied aanwezig is te bundelen en te benutten.

Buitengewoon of Bijzonder

Is een trouwambtenaar, die een principiële mening heeft, buitengewoon of bijzonder? Helaas is het inderdaad bijzonder wanneer een trouwambtenaar geen huwelijk tussen twee personen van hetzelfde geslacht wil voltrekken. Ook in de gemeente Tholen was de benoeming van een aantal ambtenaren de oorzaak van een heuse storm. Iedereen had een mening in termen als 'weigerambtenaar', 'discriminatie', 'ontduiken van de wet'. Feitelijk werd er niets ontdoken en niets geweigerd, de nieuwe BABS'en waren net benoemd voordat de wet in werking trad. Of dit tijdstip van benoemen een schoonheidsprijs verdient, is een andere zaak. Minister Plasterk bevestigde dat: 'In Tholen handelen zij wel naar de regel van de wet, maar niet in de geest van de wet...' Waarvan acte.

Is het nu echt zo belangrijk dat een trouwambtenaar een bepaalde achtergrond heeft? Gelukkig trouwen nog veel bruidsparen ook in de kerk. Dat is toch veel belangrijker? Zeker, alleen zonder een voorafgaand burgerlijk huwelijk is een kerkelijke huwelijksbevestiging verboden. De ervaring leert dat bruidsparen graag een BABS tegenover zich hebben, die hun manier van leven begrijpt en er op een natuurlijke manier mee omgaat. De huwelijksplechtigheid is niet een saaie bijeenkomst, maar ik probeer met humor het spannende deel van de dag ontspannender te maken. Er is ruimte om leuke zaken te memoreren, maar van de BABS die zich op bepaalde manier profileert, mag verwacht worden dat er serieus over het huwelijk gesproken wordt. Het huwelijk is immers meer dan een contract tussen twee personen. Er wordt gekozen voor elkaar, volgens de wet voor het leven en hopelijk is bij hun verbintenis ook de Schepper van hun leven betrokken. Tijdens de speech een voorschot nemen op de te houden preek past anderzijds niet. Daar ligt duidelijk een scheiding tussen overheid en kerk.

Er is nu nog voldoende mogelijkheid, voor elk bruidspaar, om hun huwelijk te sluiten ten overstaan van een BABS waarbij zij zich prettig voelen. We hopen dat hier nog jaren ruimte voor zal zijn. 'De benoemde trouwambtenaren zijn nog niet zo oud, dus kunnen zij nog jaren vooruit', aldus onze gewaardeerde minister Plasterk. En dat doe ik met liefde!

Theun Aarnoudse,
Buitengewoon Ambtenaar Burgerlijke Stand gemeente Tholen

Meerouderschap is een onderwerp waar veel mensen verschillend over denken. In deze kwartaalstelling geven we het woord aan twee van deze mensen.

“Meerouderschap lost voor samengestelde gezinnen veel problemen op.”

Drs. Vera Bergkamp (1969) is sinds september 2012 lid van de Tweede Kamerfractie van D66.

Steeds meer kinderen groeien op met feitelijk drie of vier ouders. Soms ontstaat een meeroudergezin omdat de juridische ouders uit elkaar gaan en een kind samen met een de stiefouder wordt opgevoed. Soms ontstaat een meeroudergezin omdat drie of vier ouders besluiten samen een kind te verwekken en na de geboorte op te voeden. Hoewel de samenleving op dit gebied dus verandert, is de wetgeving hetzelfde gebleven. Juridisch gezien zijn er daarom obstakels om zo'n meeroudergezin vorm te geven. Het huidige Nederlandse afstammingsrecht regelt wie juridische ouder is van het kind en wie ouderlijk gezag heeft. Met name het gezag is belangrijk, omdat de ouder dan zeggenschap heeft over de verzorging, opvoeding en het vermogen van het kind en de verantwoordelijkheid voor alles wat het kind doet. Momenteel kunnen niet meer dan twee ouders dit gezag en ouder-schap krijgen. D66 wil daar verandering in brengen. De band tussen het kind en de derde of

vierde ouder kan nu namelijk niet erkend en beschermd worden. In de praktijk hebben deze ouders dus geen officieel gezag over het kind, wat betekent dat zij geen plichten naar het kind hebben, maar ook geen recht op omgang en niet bevoegd zijn om beslissingen te nemen.

Het mogelijk maken van juridisch meerouderschap lost voor deze gezinnen de bovengenoemde knelpunten op. Zo kunnen vervelende (juridische) situaties in de praktijk voorkomen worden en bestaat duidelijkheid over verantwoordelijkheden. De huidige wetgeving moet daarom volgens D66 gemoderniseerd worden, zodat deze beter aansluit op gezinnen van deze tijd en elke gezinssituatie beschermd en erkend kan worden. Ten slotte wil D66 meer onderzoek naar de vraag of de juridische positie van het kind versterkt moet worden in deze gevallen. Het belang van het kind moet immers voorop staan.

“Meerouderschap in een samengesteld gezin: verwarrend en ongewenst.”

Mr. drs. Anje Slotweg is werkzaam als familierechtadvocaat en scheidingsmediator bij BVD Advocaten te Barneveld. Zij is tevens afgestudeerd orthopedagoog.

Scheidende ouders raken hun kind in het hart. Uit wetenschappelijk onderzoek (onder andere van Ed Spruijt, scheidingsonderzoeker Universiteit Utrecht) blijkt echter dat het kindleed beperkt kan worden als het ouders lukt om te accepteren dat zij geen partners meer zijn, maar wel samen ouders blijven van hun kinderen. Er zijn verschillende coachingstrategieën die hierop gericht zijn, bijvoorbeeld het traject ‘Ouderschap Blijft’.

Uit onderzoek blijkt bovendien dat kinderen de bevestiging van hun ouders nodig hebben, dat wat er ook in de relatie van ouders is gebeurd, de relatie met hun kinderen niet verandert. Ouders verlaten elkaar weliswaar, maar dienen hun kinderen te verzekeren dat zij hen nooit zullen verlaten en altijd samen verantwoordelijkheid voor hen zullen blijven nemen.

Kinderen hebben hun ouders nodig als opvoeders en als twee personen die onvoorwaardelijk van ze houden. Dit is een rol die stiefouders nooit over kunnen nemen. Emily & John Visher (ervaringsdeskundigen en Emily is tevens psycholoog) schreven in 1988 het boek ‘Samen op stap’, met daarin drie valkuilen voor stiefou-

ders. Eén daarvan is het niet erkennen van het verschil tussen een bloedband en een stiefband. De bloedband is onvoorwaardelijk, de stiefband voorwaardelijk. Als de relatie tussen stiefouders eindigt (wat in Nederland in 60% van de gevallen gebeurt), eindigt ook het (stief)ouderschap.

Het toekennen van een bepaalde juridische rol aan stiefouders, of dat nu een volwaardig ouderschap is of een bepaalde afgeleide rol, is wat mij betreft dan ook onverstandig. Kinderen en biologische ouders moeten de uniciteit van hun band met elkaar juist blijven accentueren en bevestigen in een situatie waarin voor kinderen alle vanzelfsprekendheden zijn weggevallen. Een ouderlijke rol voor een stiefouder levert niets op en maakt voor kinderen de verwarring compleet.

Als vaders er niet meer toe doen, betalen kinderen het gelag. Zij zijn het kind van de rekening. De opkomst van de vaderloze maatschappij is niet alleen een gevolg van politieke, sociaaleconomische en culturele omwentelingen in de laatste twee eeuwen. Er gaat een dieperliggende religieuze oorzaak achter schuil: het opzeggen van het vertrouwen in God de Vader. Daardoor hebben we geen vertrouwen meer in tradities. Hoe keren we het tij – als dit al te keren is?

Jan Schippers, directeur WI-SGP

Omdat vaders er toe doen

Hoe komen we uit de negatieve spiraal van de vaderloze maatschappij?

EEN PAAR FEITEN

In Nederland wonen 3,5 miljoen minderjarige jongeren. Een op de zeven (ruim 14 procent) van hen woont bij een van de ouders, meestal bij de moeder. Het aandeel kinderen dat opgroeit in een eenoudergezin is de laatste jaren toegenomen. In 2003 lag dit nog op net 12 procent.¹ Ongeveer één op de vijf basisschoolleerlingen heeft gescheiden ouders. In grote steden liggen die aantallen hoger dan op het platteland.²

De belangrijkste reden voor de vermeerdering van eenoudergezinnen is de toename van echtscheiding of het verbreken van de relatie door samenwonende ouders. Volgens een schatting van Spruijt en Kormos (2010) maken ieder jaar circa zeventigduizend thuiswonende kinderen een (echt)scheiding van de ouders mee.³ Na een scheiding gaan de kinderen in de meeste gevallen bij hun moeder wonen. Volgens een onderzoek in 2011 besluit ongeveer twintig procent van de ouders na hun scheiding tot co-ouderschap.⁴

Hoeveel minderjarige kinderen in Nederland groeien op zonder contact met hun vader? De statistieken op de website van het CBS geven daarover geen informatie. In een publicatie uit 2006 stond te lezen dat ongeveer 560.000 kinderen geheel zonder hun vader opgroeien. En nog eenzelfde aantal heeft niet meer dan incidenteel contact met hun vader.⁵ Dit betekent dat circa een derde van de minderjarige kinderen praktisch door hun moeder worden opgevoed zónder betrokkenheid van hun vader.⁶ Heeft dit gevolgen voor deze kinderen? Of maakt het geen verschil of de vader al dan niet een rol van betekenis vervult in hun leven?

GEVOLGEN VADERLOOSHEID

Uit verschillende onderzoeken⁷ blijkt dat het wel degelijk verschil maakt of kinderen door hun vader en moeder samen worden opgevoed, of dat zij zonder hun vader opgroeien. Zo lopen jonge kinderen (tussen 0-12 jaar) die opgroeien in vaderloze gezinnen meer risico om in armoede te leven. Ook is er een hogere kans op fysiek, emotioneel en seksueel misbruik. De vaderloos opgroeïende jeugd heeft grotere gezondheidsrisico's, vaker problemen op school en grotere moeite in de omgang met andere mensen.

Bij tieners (12-19 jaar) die opgroeien zonder vader komt naar voren dat zij verhoudingsgewijs vaker in de criminaliteit belanden, dat de meisjes meer kans lopen op een tienerzwangerschap, dat er een hogere kans is op verslaving aan drugs, alcohol en roken, dat ze vaker spijbelen en voortijdig de school verlaten. Jongvolwassenen (20 jaar en ouder) die opgroeien of zijn opgegroeid in een vaderloos gezin maken vaker hun opleiding niet af, ondervinden meer moeite om werk te vinden, lopen meer risico om dak- en thuisloos te raken, zullen eerder in de criminaliteit belanden, hebben vaker gezondheidsklachten, chronische emotionele en psychische problemen, zullen eerder scheiden en hebben vaker buitenechtelijke kinderen. Een andere conclusie uit de onderzoeken is dat 'va-

derloze' jongeren vaker suïcide plegen dan kinderen uit intacte gezinnen.

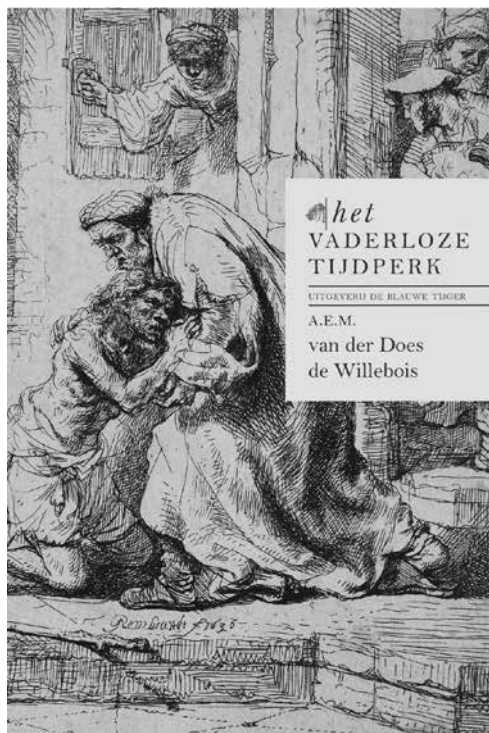
Deze gevolgen betreffen het persoonlijke leven van kinderen die zonder vader opgroeien. Ook voor de samenleving als geheel is de tendens van steeds meer vaderloze kinderen niet gunstig. We zien geweld en criminaliteit toenemen. De sociale cohesie neemt af, oftewel de hechtheid van gemeenschappen in dorpen, wijken en buurten vermindert. Het aantal (echt)scheidingen neemt toe. Er wordt een groter beroep op gezondheidszorg, jeugdzorg en sociale zekerheidsvoorzieningen gedaan. Kortom: vaderloosheid is een factor van betekenis die de ontwikkeling van een samenleving in een negatieve spiraal doet belanden. Politici en beleidsmakers mogen deze tendens niet negeren en kunnen niet langer 'wegkijken'. Onderwaardering van goed vaderschap heeft blijkbaar grote gevolgen.

Een conclusie uit de onderzoeken is dat 'vaderloze' jongeren vaker suïcide plegen dan kinderen uit intacte gezinnen.

SCHETS HISTORISCHE ONTWIKKELING

In 1963 verscheen het spraakmakende boek *Auf dem Wege zur vaterlosen Gesellschaft* van de Duitse psychiater Alexander Mitscherlich.⁸ Na twee wereldoorlogen met talloze slachtoffers vertoonde Duitsland alle trekken van een vaderloze samenleving. Vele vaders hadden immers als militair of burgerslachtoffer het leven gelaten. Maar ook de ideologie van het nationaalsocialisme met haar Führerverering had een vernietigende uitwerking gehad, met geestelijke vaderloosheid tot gevolg.

De klappen van de twee wereldoorlogen volgen op de periode van de industriële revolutie in het laatste

kwart van de negentiende eeuw. Die revolutie heeft ook in de gezinnen 'huisgehouden'. In de overwegend agrarische samenleving zette het drie-generatiegezin de toon. Grootouders, ouders en kinderen woonden in een huis, vaak de boerderij, soms ook een bedrijfspand. Met de grootvader als *pater familias*. De kinderen trokken het spoor van hun ouders en grootouders verder, niet alleen beroepsmatig maar meestal ook in geestelijke zin. Ouders en grootouders waren betrokken bij de opvoeding, zowel in het ambacht dat werd beoefend als in de godsdienstige vorming. Het dagelijks leven voltrok zich grotendeels in en om het huis.

De industriële revolutie haalde de vader uit het gezin en verplaatste hem naar de fabriek of werkplaats. De mechanisatie in de landbouw veroorzaakte een trek vanuit het platteland naar de steden. Het drie-generatiegezin ruimde het veld en maakte plaats voor het

kerngezin: ouders en kinderen. De kinderen kozen niet langer met een grote mate van vanzelfsprekendheid het beroep van hun ouders, maar maakten hun eigen keuzes, passend bij de eigen vaardigheden en interesses. Dat heeft een aanslag gedaan op het gezag van vader als het gaat om zijn taak om zijn kinderen wegwijs te maken in de wereld van arbeid en beroep.

Vanaf de jaren '60 nam het aantal echtscheidingen fors toe. Na de scheiding werden de kinderen meestal aan de moeder toegewezen. In de voorgaande paragraaf is er al op gewezen dat dit de belangrijkste oorzaak is waardoor steeds meer kinderen zonder vader opgroeien. Daarnaast steeg, met name vanaf de jaren '90, het aandeel van vrouwen dat in een betaalde baan werkt. Dit maakte het moeilijker voor ouders om voldoende zorg en aandacht aan hun opgroeiende kinderen te besteden. Ook deed het fenomeen 'papadag' zijn intrede. Volgens deskundigen draagt zo'n papadag niet altijd bij aan de versterking van de vaderrol omdat sommige vaders menen dat zij op zo'n dag moeten 'moederen'.⁹ Uit de praktijk blijkt dat veel vaders denken dat hun vrouw beter weet hoe je kinderen dient op te voeden. Vaders gaan hierdoor moeders manier van opvoeden kopiëren. Het gevolg is dat kinderen tegenwoordig steeds meer te maken krijgen met maar één opvoedingsstijl, te typeren met de trits: zorg, voorzorg en nazorg, met accent op veiligheid. De typisch vaderlijke inbreng wordt meer en meer gemist. Vaders zijn daarom vaak onzeker over hun rol.

DIEPERLIGGENDE OORZAKEN

Wat zijn de dieperliggende oorzaken voor de teloorgang van de vaderfiguur in gezin en samenleving? In 1984 publiceerde Jhr. A.E.M. van der Does de Willebois daarover een boek *Het vaderloze tijdperk* dat aan actualiteit en zeggingskracht nog niets heeft ingeboet.¹⁰ In deze paragraaf geef ik een selectie van zijn gedachten over dit thema door.

De essentie van vaderschap ligt volgens Van der Does in het overdragen van 'de waarden die ons heilig zijn' aan de volgende generatie. Vanuit deze grondwaarden leert een vader zijn kinderen de werkelijkheid te interpreteren en brengt hij hun bij wat de zin is van het leven. Jongeren kunnen zo tot het inzicht komen dat zij een schakel zijn in de keten van de generaties. Dit is van groot belang voor de persoonlijke vorming van het kind. Maar dat niet alleen; de innerlijke kracht en de karakteristiek van een samenleving wordt uiteindelijk bepaald door de waarden die wij bereid zijn te verdedigen en over te dragen, met inzet van eigen leven.¹¹

Volgens Van der Does kan een kind niet gebaat zijn met een vader die in al te grote bescheidenheid zijn vormende en gezaghebbende invloed terugtrekt door het geloof in de eigen waarden en de eigen levensstijl al te zeer te relativiseren en te verbergen.¹² Hierbij gaat het bepaald niet om paternalistische dwingelandij, maar om het staan voor de eigen overtuiging. Zonder richting en sturing te geven, is het risico niet denkbeeldig dat jongeren zijn overgeleverd aan de waan van de dag of dat zij de eerste de beste ideologie die zich met kracht van overtuiging aandient kritikloos overnemen.¹³

Zonder moreel kompas wordt een jongere 'vaderloos' uitgeleverd aan de willekeur van een bestaan waarin hij op eigen houtje zijn weg moet zien te vinden.¹⁴ Bij gebrek aan innerlijk kompas, aan een innerlijke stem, zijn jongeren uitsluitend gericht op de omgeving – het wordt een leven in de ogen van hun omgeving.¹⁵ We zien dat bijvoorbeeld terug in het fenomeen dat kinderen een generatie terug graag brandweerman of verpleegster wilden worden. Op de vraag 'wat wil je later worden?' geven veel jeugdigen van tegenwoordig als antwoord: 'beroemd'.

KENMERK VADERLOOS TIJDPERK

In 1984 constateerde Van der Does dat we in een va-

derloos tijdperk verkeren. Kenmerkend daarvoor is, zo stelt hij, dat onze tijd de nadruk sterk legt op het nieuwe, op verandering en dus op de jeugd. Ouderen treden al op voorhand terug voor de jongeren. Zij verdragen hiermee een gebrek aan vertrouwen in de eigen waarden en geven de nieuwe generatie vrij spel. Jongeren kunnen hun eigen gang gaan en tonen daarbij weinig achting voor de oudere generatie of voor tradities. Dit gaat ten koste van continuïteit en stabiliteit van de samenleving.¹⁶

De opkomst van de welvaartssamenleving met haar ongreepbare 'vadertje staat' als pseudo-vader onderstreept de politieke relevantie van de teloorgang van het vaderschap. De combinatie van ontwikkelingen

Uit de praktijk blijkt dat veel vaders denken dat hun vrouw beter weet hoe je kinderen dient op te voeden.

zoals individualisering en schaalvergroting zet kleinere verbanden en organisaties onder druk.¹⁷ Dit tast de maatschappelijke samenhang aan. Ook families en gezinnen lijden daaronder en worden minder hecht. Van der Does bemerkt een parallele ontwikkeling tussen de familiestructuur en de structuur van de staat.¹⁸ De teloorgang van het vaderschap gaat niet alleen terug op sociaaleconomische ontwikkelingen, zoals de industriële revolutie en de opkomst van de welvaartsstaat. Voor Van der Does staat het buiten kijf dat deze ingrijpende omwentelingen een belangrijke rol spelen. Maar in laatste instantie is de vaderloosheid van onze tijd een gevolg van secularisatie en ongelooft: het opzeggen van het Goddelijk vaderschap door de moderne mens. Want uiteindelijk is het verlies van vertrouwen in de traditie daartoe te herleiden.¹⁹

GODS VADERSCHAP

Vaderschap heeft ook een religieuze dimensie. Zeker voor christenen. In de Bijbel, met name in het Nieuwe Testament, openbaart God zich als 'onze Vader, Die in de hemelen is'. In Hem is aan de mensheid het lichtend voorbeeld voor alle vaderschap gegeven, zo zegt Van der Does. Een kerntekst hiervoor is Efeze 3 vers 14-15: '... [God] de Vader, uit wie alle vaderschap in hemelen en op aarde naam mag hebben'.²⁰ Nu is God geen man of vader, zoals de mens dat is. Maar God openbaart Zich wel als iemand, als een persoon, en in de Bijbel handelt Hij als een man.²¹ Ook in het Oude Testament wordt God naast Jahweh op diverse plaatsen ook als 'Vader' aangesproken.²² De mens wordt getypeerd als beeldrager van God. Dit betekent dat wie bij Hem hoort, deelt in Zijn vrijheid. Want God is niet verstrikt in toeval of noodlot van de kosmos, maar vrij en Zijn bemoeienis met de wereld is Zijn eigen wil.

In 'Hem' is aan de mensheid het lichtend voorbeeld voor alle vaderschap gegeven.

De rode draad in de Bijbel is dat God de zonde, de opstand tegen Hem bestrijdt. Hij toont Zich als Heere van de hemelse legermachten.²³ Hij heerst, als niet-geschapene en onafhankelijke, over de geschapene wereld. Daarbij blijft God niet op afstand van de mens staan. Hij spreekt de mens aan: 'Adam, waar zijt gij?'²⁴ Met daden en tekenen openbaart Hij zich in de geschiedenis en het leven van mensen. Omdat de Heere de mens door Zijn Woord aanspreekt, mogen wij ook Hem aanspreken. Door het gebed verkrijgen wij de toegang tot God. Hem aanspreken als 'onze Vader' is mogelijk omdat Zijn Zoon Jezus gehoorzaam was aan Zijn Vader tot in de dood. God als Vader belijden en aanspreken, is niet los te zien van een leven

uit de overgave aan Hem. Deze godsdienstige dimensie geeft aan het vaderschap in deze wereld extra betekenis.

VADERSCHAP VOLGENS DE BIJBEL

Vaders die God niet willen dienen, maar alleen zichzelf willen gehoorzamen, zijn ontspoorde vaders.²⁵ Ook in christelijke kring kwamen en komen zulke 'tegennatuurlijke' vaders voor. Hun vaderschap vertoont trekken van dictatuur en tirannie – of komt daar botweg op neer. Dit is een perverse karikatuur die niet overeenstemt met de invulling van het vaderschap zoals de Bijbel die beoogt. Behalve de autoritaire en dictatoriale vader is er nog een andere vorm van ontspoord vaderschap: de afwezige vader. In onze samenleving is dat in vele gezinnen het geval – wederom: de christelijke niet uitgezonderd, helaas. De vader is letterlijk niet meer in beeld door echtscheiding.²⁶ Of doordat hij zich volledig op zijn werk stort en niet of nauwelijks betrokkenheid toont bij de opvoeding van zijn kinderen. Vaders kunnen ook afwezig zijn doordat zij verslaafd zijn aan drank of iets anders. Tenslotte – om niet meer te noemen – zijn er vaders die zeer toegeeflijk zijn.

De twee uitersten van tirannie of toegeeflijkheid zijn beide niet goed. Voor een kind is een betrouwbare vaderlijke autoriteit onontbeerlijk.²⁷ Het gaat hierbij om een dienstbare vorm van gezag.²⁸ Een goede vader vormt zijn kinderen en is daarin trouw aan God en tegenover zijn kinderen. Hij mag ze niet misvormen! In de Romeinse cultuur waren vaders nogal hard voor hun kinderen. Of ze verwaarloosden hen. Tegen deze achtergrond klinkt het apostolisch vermaan: 'Gij vaders verwekt uw kinderen niet tot toorn, maar voedt hen op in de lering en vermaning des Heeren.'²⁹

MOEDERSCHAP

En de moeder? Voor kinderen is een moeder evenzeer onmisbaar. En net zo onvervangbaar als de vader. Een moeder heeft primair een zorgende en koesterende taak, terwijl de vader vooral vormt en

aanmoedigt. Hierbij gaat het niet om bekende stereotyperingen, maar wel om betekenisvol en natuurlijk onderscheid. Het verschil tussen man en vrouw is heilzaam en ordenend voor het leven. Het verwarren en vervagen van het verschil in vrouwelijke en mannelijke rol heeft een ongunstige uitwerking op de vorming qua identiteit en persoonlijkheid van het kind. Het is niet voor niets dat God de mens als man en vrouw heeft geschapen. Het streven naar een sekse-neutrale samenleving verdringt dit fundamentele en ordenende scheppingsgegeven. Dat gaat vaak gepaard met kritiek op het huwelijk en gezin die voortkomt uit kritiek op God de Schepper. Die man en vrouw niet volledig gelijk aan elkaar en zeker niet onderling uitwisselbaar heeft 'gemaakt'.³⁰

SECULIER EXPERIMENT

De laatste vijf decennia is in de westerse maatschappij een experiment op touw gezet, waarin men van God los is gaan samenleven.³¹ In onze cultuur gaat men daarin zelfs zo ver dat huwelijk, seksualiteit en zwangerschap ver uiteen worden getrokken. De mainstream van politiek, media en cultuur propageert de praktijk om voor eigen plezier kinderen te 'nemen' buiten elk verband van huwelijk en gezin om. Principeel weegt het belang van het kind hierin niet mee. Ook als dat met mooie woorden wordt verbloemd in de motivaties bij voorstellen zoals die voor meerouderschap. Uiteindelijk is de maximale keuzevrijheid van volwassen individuen leidend.³² Het kernprogramma van de seksuele revolutie in de jaren '60 was de bevrijding van de individuele mens, niet alleen uit de kluisters van overheersing, onderdrukking, dogmatisme en betutteling, maar ook uit alle bestaande sociale verbanden.³³ Met beroep op het individuele zelfbeschikkingsrecht werd het vanzelfsprekend gevonden dat het individu zoveel mogelijk rechten kon opeisen, zónder bijbehorende verantwoordelijkheden. Een geradicaliseerd idee van individuele zelfbeschikking leidt tot een cultureel klimaat waarin vrijheid wordt gepresenteerd als een

bestaan waarin de mens aan niemand anders iets verplicht is. Matigheid en wijze zelfbeperking verdragen zich slecht met ongebondenheid.

WEEGT 'HET BELANG VAN HET KIND' ECHT MEE?

Hoeveel er ook op het natuurlijke gezin van vader, moeder en kinderen valt aan te merken – en in een deel van de gezinnen gaan er ook dingen mis, soms zelfs grondig mis – toch is en blijft het gezin het enige milieu waarin het opgroeiende kind goed gedijen kan. De lakmoesproef in hoeverre het belang van het kind nog meetelt, is dus de mate waarin het gezin door sociale normen en structuren gedragen en beschermd wordt, dan wel de mate waarin het gezin wordt gerelativeerd of zelfs verwaarloosd. Het gebrek aan politieke en maatschappelijke steun voor het natuurlijke gezin, alsook voor een coherent waardensysteem waarin de rollen van vaders en moeders

Het gebrek aan politieke en maatschappelijke steun voor het natuurlijke gezin gaat ten koste van de affectieve ontwikkeling van het kind.

tot hun recht komen, helpt ouders bepaald niet in de overdracht van waarden en normen aan de jongere generaties. Dit gaat ten koste van de affectieve ontwikkeling van het kind. Dan is het niet geloofwaardig als men zegt in het belang van het kind te handelen.

OPLOSSINGEN

Het voorgaande kan ieder die het belang van het kind op het oog heeft en pleit voor goed vaderschap en moederschap pessimistisch stemmen. Kunnen we hier iets tegen ondernemen of moeten we lijdzaam toezien en wachten op het moment waarop de wal het schip gaat keren? Gelukkig hoeft niemand de

oplossing ver van huis te zoeken. Want de herstelkanalen voor onze cultuur liggen dicht bij huis, sterker ze liggen in huis, in onze zorg voor huwelijk en gezin, in de toewijding van ouders aan hun kinderen.³⁴ Dat is het eerste en het belangrijkste wat gezegd moet zijn. Hiervoor is moed nodig en volharding, om tegen de maatschappelijke en culturele hoofdstroom op te roeien. Laten ouders zich ervan bewust zijn dat het zelfbeeld dat hun kind ontwikkelt, heeft te maken met het voorbeeld dat de ouders geven.³⁵ De betekenis en het belang van trouw aan elkaar en betrouwbaar zijn voor elkaar kunnen zij voorleven aan hun kinderen. De romantische liefde is aantrekkelijk en gevoelvol, maar tegelijk een zeer beperkte opvatting van liefde.

WAT KAN DE POLITIEK DOEN?

Ook op politiek vlak ligt er een uitdaging van formaat. Een vraag die als eerste om beantwoording vergt, is wat daadwerkelijk in het belang van het kind is. We hebben gezien dat voor zinoriëntatie in deze wereld en zingeving van het leven het besef essentieel is dat elk mens een schakel in de keten van generaties is. Daarvoor is goede vorming van het kind onmisbaar. Het kan daarbij niet zonder leiding en aanmoediging van de vader, maar ook niet zonder de koestering en zorg van de moeder. De samenleving dient op allerlei manieren support te geven aan de onderscheiden rollen van vaders en moeders alsook hun hechte samenwerking. Dit is in het belang van het kind en van betekenis voor de toekomst van de samenleving. De vraag hoe we de samenleving van de toekomst een sterk gebinte en voldoende samenhang geven, is politiek gezien uiterst relevant. Nu straalt de overheid de boodschap uit dat het onverschillig is of mensen al dan niet trouwen, trouw blijven aan elkaar en hun beloften gestand doen. Met bijvoorbeeld preventie van echtscheiding is ook een algemeen belang gemoed, gelet op de problematiek die jeugdigen ondervinden ten gevolge daarvan. Het promoten van overspel in de publieke ruimte zou de overheid alleen al op grond van de gevolgen voor de publieke middelen tegen

kunnen gaan – als zij zich naar eigen zeggen wil onthouden van ‘een moreel oordeel’.³⁶ In de fiscale sfeer zou het bijvoorbeeld een verademing zijn wanneer de overheid gezinnen als een fiscale eenheid belast – dat spoort met de praktijk in gezinnen als consumptiehuishouding – en niet de vader en moeder als afzonderlijke individuen behandelt. De ondergewaardeerde rol van vaders voor hun kinderen blijkt ook bij de behandeling van echtscheidingszaken. Mogelijk is dit een resultaat van de overmaat aan vrouwelijke

De ondergewaardeerde rol van vaders voor hun kinderen blijkt ook bij de behandeling van echtscheidingszaken.

rechters en advocaten in het familierecht. Een stijging van het aantal oordelen tot co-ouderschap zou meer recht doen aan het vaderschap. Naast het belang van het kind moet ook het belang van de vader een grotere rol spelen in politieke discussies.

EEN OPDRACHT VOOR VADERS

Ten slotte: wat kunnen vaders zelf doen? Als eerste moeten ze niet gaan ‘moederen’, want dan voegen vaders niets toe aan moeders.³⁷ Vaders dienen zich de essentie van het vaderschap weer eigen te maken. Die ligt in het overdragen van voorgegeven morele waarden. Voor de overdracht van verworven erfgoed is niet alleen vaderlijke autoriteit van belang, maar ook – en eigenlijk in grotere mate – het kinderlijk vertrouwen.³⁸ Voor een geloofwaardig gezag van vaders biedt onze samenleving weinig steun. Daarom is integriteit van de persoonlijke levensstijl van vaders – in leven en werken – van bijzonder groot belang om de brandende fakkel door te geven aan de volgende generatie.³⁹ Laten vaders – en moeders – daarbij geen pessimisme uitstralen, maar een boodschap van hoop en vertrouwen overleveren.

- ¹ Gegevens ontleend aan Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Zie CBS Webmagazine, 17 december 2013.
- ² Het aandeel eenoudergezinnen is met 28% het hoogst in Rotterdam en met 4% het laagst in Staphorst en Urk: CBS, 17 december 2013.
- ³ Nederlands Jeugd Instituut. Dit cijfer baseren Spruijt en Kormos (2010) op het aantal echtscheidingen per jaar, een schatting van het aantal samenwonenden die uit elkaar gaan en cijfers over het aantal paren met thuiswonende kinderen tot een leeftijd van 22 jaar. Zie: Ed Spruijt en Helga Kormos, *Handboek Scheiden en de kinderen* (Utrecht 2010), herziene druk 2014.
- ⁴ De afgelopen tien jaar steeg het percentage ouders dat na een scheiding besluit tot co-ouderschap van vijf naar twintig procent: Universiteit Utrecht. Zie ook: 'Co-ouders ruziën minder dan andere gescheiden ouders', Trouw, 31 oktober 2012.
- ⁵ P.A.N. Tromp, 15 maart 2006, bijdrage op website Vader Kennis Centrum, <<http://vaderkenniscentrum.nl>>, laatst geraadpleegd op 18 februari 2016.
- ⁶ Berekening aandeel: 1,12 miljoen van 3,5 miljoen is 32 procent. Gelet op de stijgende trend in het aantal scheidingen kan deze schatting wat aan de lage kant zijn.
- ⁷ Deze paragraaf is gebaseerd op de meta-studie uit 2002 van Civitas, het Britse Instituut voor Samenlevingsstudies, *Experiments in Living: the Fatherless Family, A Meta-analytic study*. Deze studie is gebaseerd op 75 onderliggende deelonderzoeken. Verder is er in Zweden een bevolkingsonderzoek uitgevoerd naar de gevolgen van eenoudergezinnen voor kinderen, gepubliceerd in The Lancet, 361, nr. 9354, 25 January 2003. Een recent onderzoek uitgevoerd door Odette Girigori (onderzoeker verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen) onder vaderloze gezinnen op Curaçao vertoont overeenkomstige uitkomsten. Zie 'Vaderloos opgroeien ontwricht meisjes op Curaçao', *NRC-Handelsblad*, 20 november 2015.
- ⁸ A. Mitscherlich, *Auf dem Wege zur Vaterlosen Gesellschaft* (München 1963).
- ⁹ Gesignaleerd door opvoedconsulent Inah Ritsema, <http://www.inahritsema.nl/pdfIR/interview_dvhn.pdf>, laatst geraadpleegd op 18 februari 2016.
- ¹⁰ Het boek is in november 2013 opnieuw uitgegeven door uitgeverij De Blauwe Tijger te Groningen en is o.a. te verkrijgen via www.deblauwetijger.com. Verder aangehaald als: Van der Does.
- ¹¹ Van der Does, p. 39.
- ¹² Van der Does, p. 38.
- ¹³ Van der Does, p. 39.
- ¹⁴ Van der Does, p. 62.
- ¹⁵ Van der Does, p. 217.
- ¹⁶ Van der Does, p. 22.
- ¹⁷ F.O. van Gennep, *De terugkeer van de verloren vader* (Baarn 1989), p. 246 e.v.
- ¹⁸ Met het oog op de realisatie van een participatiemaatschappij, zou hier wel eens een sleutel kunnen liggen. Over dit thema volgt meer in de volgende editie van Zicht.
- ¹⁹ Van der Does, p. 35.
- ²⁰ Hier geciteerd naar de Naardense Bijbel (Vught 2014). De Statenvertaling luidt: '... [God] de Vader van onze Heere Jezus Christus, uit Wie al het geslacht in de hemelen en op de aarde genoemd wordt.'
- ²¹ Een markant verschil ten opzichte van de afgoden is dat de Heere geen vrouw of godin naast zich (nodig) heeft.

²² Bijvoorbeeld in Deuteronomium 32:6; Job 38:28; Psalm 68:6; Jesaja 63:16 en Jeremia 3:4. God kan ook troosten en beschermen als een moeder; zie Jesaja 49:15; 66:13 en Mattheüs 23:37.

²³ Zie bijv. Exodus 15:3; Deuteronomium 33:29 en Psalm 24:8.

²⁴ Genesis 3:9.

²⁵ Georg Huntemann, *De onpersoonlijke mens* (Groningen 1983), p. 41.

²⁶ Er zijn vaders die hun kinderen en hun moeder in de steek laten, maar er zijn ook vaders die worden verbannen en van hun kinderen (door toedoen van de moeder) nooit meer mogen zien en daar enorm onder lijden.

²⁷ Zie Paul Verhaeghe, *Autoriteit* (Amsterdam 2015), p. 86 e.v. Verhaeghe signaleert dat autoriteit in onze samenleving is teloorgegaan. Een terugkeer naar de vroegere autoriteit is onmogelijk, omdat daarvoor de grond is verdwenen. Wat rest is macht zonder autoriteit en dus met gedwongen onderwerping die toeneemt in verschillende sectoren zoals economie, politiek, onderwijs en zelfs de zorg. Het alternatief is nieuwe autoriteit die haar grond vindt in een horizontaal vlak, een groep.

²⁸ Van der Does, p. 55.

²⁹ Efeze 6:4; vgl. Kolossenzen 3:21 en I Petrus 5:5.

³⁰ Op dit punt willen modernisten in feite een 'verbetering' van de schepping realiseren.

³¹ Hans Bouteiller, *Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven* (Amsterdam 2015).

³² In combinatie met het dogmatische uitgangspunt om degenen die anders zijn als gelijken te beschouwen.

³³ Op dit punt blijkt een parallel met het denken van Charles Darwin, die het individu verbindt met de hoogste collectiviteit, maar de verbanden vergeet van familie, vriendschap en politiek die er tussen zitten. Vgl. H.C. Mansfield, *Mannelijkheid* (Amsterdam 2008), p. 81.

³⁴ Van der Does, p. 174.

³⁵ Van der Does, p. 221.

³⁶ Is stilzwijgen of 'wegkijken' hier – gelet op de morele plicht om het zwakkere kind te beschermen - niet hetzelfde als toestemmen of toegeven?

³⁷ 'Gedeeld, gelijkwaardig, complementair ouderschap is in het belang van het kind', aldus Inah Ritsema. <<http://vadersaanwezig.nl/de-rol-van-de-vader-is-van-grote-pedagogische-betekenis>>, laatst geraadpleegd op 18 februari 2016.

³⁸ Kinderlijk vertrouwen is in bijbelse zin duidelijk anders dan 'slaafse onderwerping'. Het gaat om vertrouwen op basis van een openhartige relatie.

³⁹ Van der Does, p. 227.

Wat vinden christenen van draagmoederschap? Welk effect heeft het afstaan van een kind op de draagmoeder en het betreffende kind? Welke ethische consequenties heeft draagmoederschap? Leo van Doesburg van de Europese christelijke politieke partij ECPM informeert ons in onderstaand artikel in het Engels, wat we integraal overgenomen hebben. Hij komt tot de conclusie dat draagmoederschap, ook al is het vrijwillig, niet door christenen niet geaccepteerd kan worden. Draagmoederschap is een inbreuk op de menselijke waardigheid van moeder en kind.

Leo van Doesburg, Director for European Affairs and Policy Advising bij ECPM¹

Should surrogacy being banned?

A short review of the ethical and human rights issues related to surrogacy

INTRODUCTION

On the 2nd and the 3rd of May the organization 'Man having Babies' (MHB) organized a controversial meeting in Brussels. MHB is an LGBTI friendly (Lesbian Gay Bisexual Transsexual and Intersex) organization that wants to enable gay couples to have children. Of course this is naturally impossible, so they use the services of surrogate mothers who carry the child of one of the men. Simply by browsing on their website² you can see that for a bit more than 100,000 US dollars you can proceed with 'obtaining' your own child.

Usually these processes take place in developing countries like India.

Lately, many groups and movements (especially those that are LGBTI related) are pushing for a legal framework to allow and facilitate surrogacy. For example, the rapporteur on a report on surrogacy by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE); someone who supposedly has to investigate the ethical and human rights issues related to surrogacy, is a transgender person (who happened to im-

plement cross-border surrogacy in Belgium and is currently involved in commercial surrogacy in India).³ In the meantime, the majority of the European Parliament condemns all forms of surrogacy in two reports⁴ on human rights. Christian politicians do agree to ban commercial surrogacy, but are divided on the issue of 'altruistic surrogacy' (where the mother agrees to gestate a child for intended parents without being compensated monetarily in any way). This article investigates all different aspects of surrogacy as well as its consequences on the rights of the mother and the child. We will also outline the medical dangers that are involved for the mother and the child. Finally, special reference will be made to the ethical and moral issues related to this practice as well as its connection with a relative new form of human trafficking: maternity trafficking.

DEFINITION OF SURROGACY

Surrogacy is "a practice whereby a woman becomes pregnant with the intention of giving the child to someone else upon birth."⁵ Some divide surrogacy into commercial or in 'altruistic', depending upon whether the surrogate receives financial reward for her pregnancy. However, this approach does not take into account the rights and the dignity of children. Whereas in commercial surrogacy the intending parents offer a financial incentive to secure a willing surrogate, in the altruistic one the surrogate mother agrees to gestate a child for intended parents without being compensated monetarily in any way. In other words, this is in effect a free surrogacy.⁶ Commercial surrogacy is an international, cross-border capitalistic and fast-growing trade valued at a minimum of €4 billion a year. 'Commissioning' parents are middle to upper-class citizens while surrogate mothers and egg donors are usually in a much less comfortable financial position. The surrogacy market involves many intermediaries worldwide, financially rewarded to organize the process, find surrogate mothers and egg donors. One the other hand, the surrogate mother

receives only 15- 30% of the total surrogacy price.

For over a decade, the issue of surrogate motherhood and its consequences has expanded with the convergence of the development of the artificial procreation techniques and the establishment of a significant business in certain countries such as the United States, India, Ukraine or Thailand. Currently, even though the vast majority of countries in the world do not practice surrogate motherhood, very few national laws explicitly prohibit it. Laws on surrogacy differ widely from one country to another. 'Altruistic' surrogacy, where the surrogate mother is not paid, or only paid for reasonable expenses, is allowed in countries such as Belgium, United Kingdom⁷, Denmark, Greece⁸, Netherlands, Israel, U.S. states (Kentucky, Nebraska, Maryland, Washington, Michigan), Florida (couple must be married to use a surrogate), Utah, Virginia, Canada⁹ and Australia¹⁰. In South Africa, the Children's Act of 2005 enabled the 'commissioning parents' and the surrogate to have their surrogacy agreement validated by the High Court even before fertilization. This allows the commissioning parents to be recognized as legal parents from the outset of the process and helps prevent uncertainty¹¹.

Despite efforts to present this method as a valorous act of kindness that has no other implications on the physical and psychological state of those that participate in it, information stemming of various research efforts suggests otherwise. This article will try to show that surrogacy as a practice cannot be seen as an act of altruism despite the intentions of those who participate in it and regardless of whether women who participate are paid or not. Additionally, there are serious ethical, medical and social implications of this practice that need to be taken into account.

HOW ALTRUISTIC IS 'ALTRUISTIC SURROGACY'?

The idea that 'altruistic' gestational surrogacy is an acceptable process is gaining ground. This happens

because it is widely perceived as an act of kindness where the surrogate is empathetically driven to share what they have and to utilize the reproductive capacities for altruistic reasons. But is this true? Should 'altruistic' surrogacy be tolerated? There is a number of psychological, ethical, social issues which are ignored by 'altruistic' surrogacy. It is a method of assisted reproduction whereby a woman agrees to become pregnant for the purpose of gestating and giving birth to a child for others to raise¹². While surrogacy can be seen as enhancing reproductive freedom for the commissioning mother to have a genetic child, and for a surrogate mother to utilize her reproductive capacities for altruistic or financial reasons, surrogacy arrangements are ripe with possibilities for women's reproductive freedom to be severely violated.

As Raymond states, any valorizing of 'altruistic' surrogacy and reproductive gift-giving must be assessed within the wider context of women's political inequality¹³. It has been repeatedly shown that unacceptable practices arise from this phenomenon, especially the exploitation of women used to satisfy the desire of wealthy western citizens, for the greater benefit of various intermediaries, agencies, lawyers or clinics.

ETHICAL, MEDICAL AND SOCIAL IMPLICATIONS OF SURROGACY

The real suffering of infertile couples should not conceal the fact that surrogate motherhood raises crucial issues regarding ethical aspects, but also medical, legal and social. First of all, surrogacy arrangements pose many problems and contradictions with established human rights framework due to the fundamental incompatibilities of surrogacy with human dignity. These incompatibilities exist for both commercial and non-commercial ('altruistic') surrogacy. At the initiative of the Council of Europe, the 1997 International Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of Human Beings (Oviedo Conven-

tion)¹⁴ prohibits the use of human body for financial gain. Surrogacy practice does not comply with this convention. Additionally, surrogacy violates the Article 7 of the Convention on the Rights of the Child¹⁵ to know his or her origin and identity. The main difference between 'altruistic' and commercial surrogacy is that the most vulnerable part of the surrogacy contract, the surrogate mother, is paid less or not at all. Surrogacy is therefore not an employment or work and should only be considered as alienation, a modern type of slavery and an illegal trade.

Even supporters of surrogacy believe that surrogacy should be regulated. Some draw a parallel with the 1993 Convention on Intercountry Adoption, which does not require States to authorize international adoption but frames it for those who admit it, so that it does not turn into child trafficking. However, the situations of adoption and surrogacy are not comparable. Adoption aims at giving a family to a child who no longer has one. The fact that it can be misused does not change its primary purpose, which is the protection of orphaned or abandoned children. Contrarily, surrogacy is intended to give a child to one or more adults. It consists in 'fabricating' a child, thus deliberately depriving him/her of his family of origin, in manipulating its conception and legal parentage to satisfy the desire of adults. Therefore, the foundations of surrogacy are questionable from an ethical standpoint. The adoption procedure is reused on surrogacy in an unplanned way and does not meet the objectives of adoption neither the conditions for its application.

Finally, many proponents of surrogacy claim to be supporting the so called 'reproductive rights' and the 'right to a child'. However, there is no international consensus on these alleged 'reproductive rights' and a 'right to have a child'. They simply don't exist as rights. There is however, a natural born right of a child for a father and a mother as well as their inherent

right to human dignity. Children should never be treated as a commodity.

Surrogacy has also been linked to maternity trafficking. For example, many organizations based in the US (a country where surrogacy is legal) cooperate with UK organizations helping British couples gain access to surrogacy. The acceptance of 'altruistic' surrogacy easily opens the door for commercial surrogacy and maternity trafficking. Moreover, vulnerable women are recruited and 'shopped' for, based on their appearance, through coercion or not. The fact that their bodies and their babies are being bought for individuals who are in a more powerful socio-economic status than themselves brings about a trade comparable with human trafficking as defined by the United Nations. In a nutshell, these points highlight the fundamental incompatibilities of surrogacy with the principle of human dignity, and the serious problems it poses with regard to existing international human rights law norms.

There are also important medical implications stemming from surrogacy concerning especially the women who become gestational mothers but also children and the egg donor. Surrogacy procedures induce a high risk of multiple pregnancies (25-50% of twins vs. 1.2% normally), which are problematic for both the surrogate mother and fetuses. Pregnancy, birth and the post-partum period includes complications such as pre-eclampsia and eclampsia, urinary tract infections, stress incontinence, hemorrhoids, gestational diabetes, life-threatening hemorrhage and pulmonary embolism.¹⁶ About the child, the vulnerable newborn child cannot express his suffering. However, issues such as premature delivery, genetic malformation and infections which lead to increased hospitalization of newborn are important issues to be considered in surrogacy contract.¹⁷ A major study in the *Journal of Child Psychology and Psychiatry* looked at 30 surrogacy families and found that surrogate child-

ren, while not suffering from psychological disorders, had elevated levels of adjustment difficulties.¹⁸

Finally, surrogacy has also social implications. According to most studies, surrogates come to depend emotionally on a continued relationship with the intended mother. The majority of the surrogates expressed that a good relationship with the commissioning couple is necessary to ease the burden of relinquishment. In fact, after delivery the intended mothers did not want any further relationship with the surrogate mother and this latter was not allowed to see the baby. In the early 2000s, surrogates were sorely disappointed when contact waned or couples cut ties. Over time, expectations have been adjusted in light of the many stories of disappointment.¹⁹ Moreover, studies have shown that there is a risk that surrogate mothers might be humiliated by their families or friends that affect their psychological health.²⁰ A study on the experience of surrogate mothers showed that in 7% of the cases, the family reaction was negative and in 46% was neutral or mixed of negative and positive.²¹ A study in Greece showed negative attitude of most people towards this method.²² In countries such as India, the surrogates are shifted into hostels for the whole duration of pregnancy. Even though the pretext is to take antenatal care, the real motive is to guard them and to avoid any social stigma of being outcast by their community.²³

CONCLUSION

The global dimension of surrogacy raises the need for regional and international collaboration following principles enshrined in national and international human rights instruments, stemming from the centrality of human dignity. In consequence, the only appropriate response that can be brought on the international level is banning surrogate motherhood, in the same way as the sale of children, and requiring the adoption of criminal sanctions for offenders, especially the intermediaries. Surrogacy, even the so called 'altruistic

tic' surrogacy, should not be permitted. As the *Annual Report on Human Rights and Democracy in the World 2014* and the *European Union's policy on the matter*²⁴ tabled in the European Parliament by MEP Cristian Dan Preda (EPP, Romania) states in paragraph 115: "[the practice of surrogacy] undermines the human dignity of the woman since her body and its reproductive functions are used as a commodity". The European Parliament also "considers that the practi-

ce of gestational surrogacy which involves reproductive exploitation and use of the human body for financial or other gain, in particular in the case of vulnerable women in developing countries, shall be prohibited and treated as a matter of urgency in human rights instruments". Therefore, banning surrogacy is a matter of urgency. The human dignity of thousands of mothers and children around the world is violated and we have to act.

¹ This article is based on the researches done by Teuta Vodo, European Policy Researcher ECPM.

² 'Men Having Babies', <<http://www.menhavingbabies.org>>.

³ Rapporteur De Sutter is involved also in commercial surrogacy. Since August 2015, she works with the Indian clinic 'Seeds of Innocence' (SOI) which practices commercial surrogacy. The link hereafter names Petra de Sutter as the person in charge of the collaboration with the SOI clinic: <<http://www.seedsofinnocence.com/international-patients>>. In the same link, the process of surrogacy is clearly described, and speaks about surrogates, which "are generally provided by the surrogacy agency and ART banks registered under ICMR". And the SOI clinic declares: "Indian clinics are becoming more competitive, not just in the pricing, but in the hiring and retention of Indian females as surrogates under legal arrangements (...) All surrogates at the clinic sign a contract agreeing to hand over the baby (...) The surrogates are well taken care of and well compensated (...). If the surrogate receives compensation other than the medical expenses then the arrangement is referred as commercial surrogacy, otherwise it is considered as altruistic."

⁴ 'New EU policy framework to fight violence against women', <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0127+0+DOC+XML+V0//EN>>. It asks Member States to "acknowledge the serious problem of surrogacy which constitutes an exploitation of the female body and her reproductive organs" [6]. Additionally, it causes children to be separated from their mother contrary to the Convention on the Rights of the Child which clearly stipulates that every child has "the right to know and be cared for by his or her parents" (article 7.1) and paragraph 115 in "Annual Report on Human Rights and Democracy in the World 2014 and the European Union's policy on the matter". <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2015-0023+0+DOC+XML+V0//EN>>.

⁵ European Parliament 2013, 'A comparative study on the regime of surrogacy in EU Member States', p. 12. Available from [8 May 2015].

⁶ Idem.

⁷ The surrogate is legally recognized as the mother, regardless if she is biologically related to the child or not. Surrogacy contracts are not enforced in the U.K.

⁸ Greece does not allow for gay couples to use a surrogate.

⁹ In Canada, the Assisted Human Reproduction Act permits only altruistic surrogacy.

¹⁰ In Australia, in all states (except Tasmania, which bans all surrogacy under the surrogacy Contracts Act 1993) 'altruistic' surrogacy has been recognized as legal. New South Wales, Tasmania, Queensland and Victoria allow for gay couples to create a family via surrogates. The other Australian states do not. Some Australian states require that you be married or a single woman, or need a surrogate based on health reasons.

¹¹ I. Kriari-Catranis (2003), 'Human assisted procreation and human rights - The Greek response to the felt necessities of the time', *Eur J Health Law* 10(3), 271-80.

-
- ¹² K.P. Pawan, D. Inder, N. Sharma (2013), 'Surrogacy and women's right to health in India: Issues and perspective', *Indian J Public Health* 57(2), 65-70, p. 1.
- ¹³ J.G. Raymond (1990), 'Reproductive gifts and gift giving: the altruistic woman', *Hastings Cent Rep* 20(6), 7-11, p. 1.
- ¹⁴ For the full text see: <<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007cf98>>.
- ¹⁵ For the full text see: <<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx>>.
- ¹⁶ P. Pawan Kumar, D. Inder, N. Sharma (2013), *op.cit.*, p. 3.
- ¹⁷ *Commercial surrogacy and fertility tourism in India, The Case of Baby Manji. The Kenan Institute for Ethics at Duke University. The case studies in ethics.* Available at: <<https://web.duke.edu/kenanethics/CaseStudies/Baby-Manji.pdf>>; B. Jacobsson, L. Ladfors, I. Milsom (2004), 'Advanced maternal age and adverse perinatal outcome', *Obstet Gynecol* 104(4), 727-33.
- ¹⁸ J. Lahl, W. Christopher (2014), 'Why Gestational Surrogacy Is Wrong'. Available at: <<http://www.nationalreview.com/article/375364/why-gestational-surrogacy-wrong-jennifer-lahl-christopher-white>>.
- ¹⁹ Z. Berend (2014), 'The social context for surrogates' motivations and satisfaction', *Reproductive BioMedicine* 29(4), 399-401, p. 399.
- ²⁰ V. Jadva, C. Murray, E. Lycett, F. MacCallum, S. Golombok (2003), 'Surrogacy: the experiences of surrogate mother', *Hum Reprod.* 18(10), 2196-204.
- ²¹ F. Shenfield, G. Pennings, J. Cohen, P. Devroey, G. de Wert, B. Tarlatzis, ESHRE (2005), 'Task force on ethics and law 10: surrogacy', *Hum Reprod.* 20(10), 2705-2707; O.B.A. van den Akker (2007) *op.cit.*; J. Kennell, S. McGrath (2002), *op.cit.*; M. Akhoundi, Z. Behjati Ardakani (2008), 'Surrogacy and the necessity for its application in infertility treatment', *J Reprod Infertil.* 9(1), 7-13.
- ²² J. Kennell, S. McGrath (2002), 'Starting the process of mother-infant bonding', *Acta Paediatrica* 94, 775-777.
- ²³ P. Saxena, A. Mishra, S. Malik (2012), 'Surrogacy: Ethical and Legal Issues', *Indian J Community Med* 37(4), 211-213, p. 213.
- ²⁴ For the full text of this report see: <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2015-0023+0+DOC+XML+V0//EN>>.

Nieuwe technologische en maatschappelijke ontwikkelingen leiden tot nieuwe mogelijkheden en inzichten, veranderende gezinssamenstellingen en tot nieuwe vragen over de rol van ouders, de band tussen ouder en kind, en de manier waarop individuen zich ontplooiën. Bezinning op dit vraagstuk is van groot belang. De Joodse traditie werpt nieuw licht op de zaak.

Mr. drs. R. Evers, rabbijn van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap

De versplintering van ouderschap - een Joodse visie

De Tweede Kamer heeft besloten een Staatscommissie voor vernieuwing van het familierecht in te stellen. De Staatscommissie Herijking Ouderschap is bezig met de uitgangspunten van het afstammingsrecht en het ontstaan van juridisch ouderschap dat verschillende vormen kent, bijvoorbeeld biologisch of sociaal ouderschap. De commissie brengt in kaart welke wettelijke mogelijkheden er zijn voor meerouderschap, meeroudergezag en draagmoederschap. Het gaat hier om de vraag of het huidige uitgangspunt dat een kind niet meer dan twee juridische ouders kan heb-

ben en niet meer dan twee personen het gezag over het kind kunnen uitoefenen, moet veranderen en vastgelegd moet worden in een wettelijke regeling. Ik zal deze vraag vanuit het Joodse perspectief behandelen.

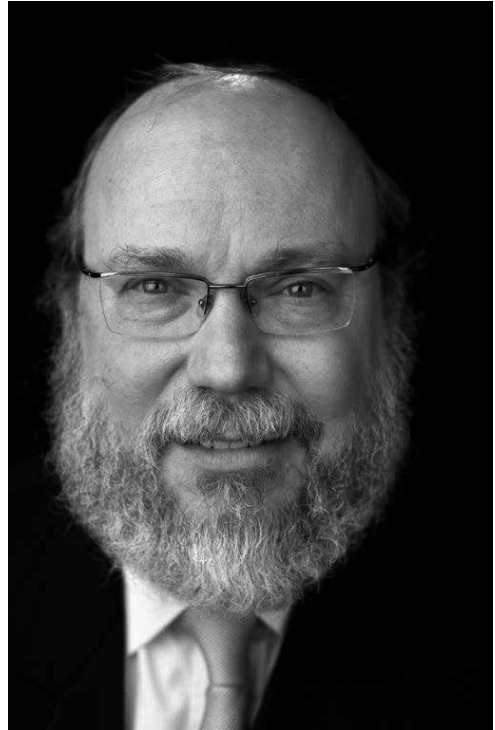
MEERROUDERSCHAP EN MEERROUDERGEZAG

In de religie zijn er in een normale opvoedingssituatie bijna altijd meerdere gezagsdragers en opvoeders. Er zijn altijd 'drie compagnons bij het creëren van de mens'. In een befaamde Talmoed-passage (B.T. Kid-

doesjien 30b) hebben onze Wijzen voorgeleerd: 'Drie compagnons werken samen bij de mens: G'd, de vader en de moeder. Wanneer iemand zijn ouders eert, zegt G'd: Ik reken het hen aan alsof ik tussen hen woon en zij Mij eren. Wanneer een kind zijn ouder echter verdriet doet, zegt G'd: Ik heb er goed aan gedaan niet tussen hen te wonen, want zou Ik dit wel gedaan hebben, dan zouden zij ook Mij verdriet hebben gedaan.' Dat is een moeilijk te bevatten uitspraak: dat de mens zijn fysieke bestaan te danken heeft aan zijn ouders en zijn spirituele leven aan G'd is een religieus gegeven. Maar wat betekent de frase 'als iemand zijn ouders eert, reken Ik het aan alsof Ik tussen hen woon en zij Mij eren'? Wie zijn die 'zij' in het meervoud? Hiervoor werd slechts gesproken over een kind in het enkelvoud! En wat betekent het, dat G'd opeens met terugwerkende kracht niet meer bij de ouders gewoond heeft, indien blijkt, dat het kind zijn ouders verdriet aandoet?

Tegen de achtergrond van de inzichten van de rabbijnen Gersonides (14e eeuw) en Abarbanel (15e eeuw) wordt de bedoeling van deze rabbijnse uitspraak duidelijk. Als de ouders hun rol als overbrengers van de Joodse traditie naar de letter en de geest van de Tora vervullen, zal het kind respect kunnen opbrengen voor zowel de inhoud van de boodschap als de dragers van de traditie. Falen de ouders hierin en verwerpt het kind de traditie - en dit is het grootste verdriet voor zijn gelovige ouders - dan blijkt retroactief dat zijn ouders op de een of andere manier laks, nalatig of onverschillig waren ten aanzien van de essentiële en cruciale rol, die de Tora hun heeft toebedeeld.

Dan kan G'd met recht verklaren, dat het hele gezin - de ouders inclusief - Hem verworpen heeft; niet alleen nu, wanneer het kind groot is geworden en zijn eigen weg gekozen blijkt te hebben maar reeds eerder, toen hij klein was. Want nu blijkt, dat zij zich reeds toen niet optimaal hebben ingezet. 'Wonen' betekent regelmatig aanwezig zijn. Nu het kind de verkeerde kant opgaat, blijkt G'd in het desbetreffende gezin

nooit werkelijk gewoond te hebben! Ouders zijn aan G'd gebonden in een waardencontinuüm, dat het gezinsleven de waardigheid, die het toekomst, verschaft. Ouders en G'd zijn inderdaad compagnons in de mens. De Talmoed stelt niet, dat er medewerking van drie kanten nodig zou zijn voor een gezonde baby; dit is een algemeen bekend feit.

De Talmoed is hier niet descriptief doch normatief aan het woord: een mens is pas een Mensch, wanneer de G'ddelijke traditie in hem doorwerkt via zijn ouders. De Talmoed spreekt niet op fysiek niveau doch op spiritueel niveau; de Wijzen zagen de formatie van de mens niet als een eenmalige gebeurtenis maar als een constante doordringing van de drie componenten, die zijn leven bepaalden. Dus in deze Talmoedische exegese zien we al minimaal drie 'instanties' gezag dragen; een vorm van meeroudergezag.

GROOTOUDERSCHAP

De Joodse traditie stelt, dat men naast eerbied voor de ouders ook voor de grootouders eerbied moet hebben. De uitgebreide familie was en is een bekend fenomeen in het Joodse leven. Ik neem u voor een tweede bron mee naar een rabbinaal responsum (antwoord) uit de periode van de 'Geonim', Wijzen, die tussen 750 en 1040 leefden. De Geonim waren Babylonische en soms Egyptische leraren die zich bezighielden met de overdracht en praktische toepassing van de Talmoedische wet. Het rabbinale antwoord behandelt een ook in onze tijd zeer actuele vraag. Slaat u de media er maar op na: veel grootouders klagen over het feit dat hun kleinkinderen hun

In deze Talmoedische exegese zien we al minimaal drie 'instanties' gezag dragen; een vorm van meeroudergezag.

ontnomen worden (meestal als gevolg van een (drei-gende) echtscheiding). Twee grootouder-echtparen leggen hun strijdvraag voor aan een rabbinaal geleerde. Het antwoord luidt:

U stelt mij een vraag over een kind, waarvan de moeder gestorven is en de vader in het buitenland verblijft; de grootouders van vaderszijde en die van moederszijde hebben ruzie over de vraag welk grootouderpaar het kind moet opvoeden. Hoe moet dit beslist worden? Na ampele overwegingen beslist de rabbinale geleerde als volgt:

Hier kijkt men uitsluitend naar het belang van het kind zelf. Is het kind gewend aan een persoon uit een van de partijen – stel bijvoorbeeld dat het kind deze persoon dadelijk herkent, verheugd is als het hem ziet, enz. – dan is deze het meest geschikt het

kind bij zich te nemen; want het kind zal zich bij hem het meest thuis voelen.

Is dit echter niet het geval en is het kind niet in het bijzonder op een van de partijen gesteld, dan gaat men na van wiens opvoeding het kind het meest zal profiteren; welke van beide partijen het meeste geld heeft; welke het vrijgevigst is; bij welke partij vrouwen zijn, die het kind kunnen bezighouden; of bij welke van beide partijen de meeste van deze factoren aanwezig zijn; aan deze moet men het kind dan toewijzen. Zijn beide partijen echter ook in dit opzicht volkomen gelijk, dan geeft men het kind aan de verwanten van de vader, want de vader heeft de plicht het kind te verzorgen; daar de vader er niet is, komen zijn verwanten het eerst in aanmerking om hem te vervangen. Bovendien zal het in het algemeen voor de vader het beste zijn als men het kind aan zijn verwanten geeft.

Uit voorgaande voorbeelden moge blijken, dat het traditionele Jodendom niet negatief staat tegenover meerdere opvoeders voor een enkel individu. In het voorgelegde geval moest er gekozen worden tussen de grootouderparen. Maar idealiter geldt tegenover alle grootouders een plicht tot eerbied, die het gevolg is van een 'opvoedingsplicht'. De opdracht van eerbied geldt niet alleen naar de ouders toe maar ook naar de grootouders. In feite is het meeroudergezag (niet in juridische maar meer in de informele en praktische zin) 'dagelijkse kost'. In de kleine of grotere Joodse gemeenschappen zijn er vele opvoeders actief met ieder hun eigen opvoedings- en gezagstaken, opvoedingsverantwoordelijkheden en -bevoegdheden. Dit geldt van rabbijn tot docent, van religieus mentor tot 'peergroup' voor wie allen een plicht tot *éducation permanente* geldt, zowel voor zichzelf als voor de ander. Hier is eigenlijk niets nieuws onder de zon.

KUNSTMATIG OUDERSCHAP

Aan kunstmatig ouderschap ligt een complex medisch-technisch procedé ten grondslag. Veel aspecten

ten van deze techniek kunnen problemen opleveren; te denken valt aan: kunstmatige inseminatie, reageerbuisbaby's, experimenteren met erfelijkheidsmateriaal, abortus en adoptie. Ethici, medici, juristen en politici hebben zich reeds uitgesproken over deze problematiek. De ideeën van rabbijnen zijn minder duidelijk uit de verf gekomen. Reageerbuisbevruchting is een standaardbehandeling geworden voor de groep vrouwen die door verscheidene oorzaken niet zwanger kunnen worden. Over de hele wereld zijn inmiddels honderden reageerbuisklinieken geopend. In 1984 werd de eerste eenjarige diepvriestweeling geboren in het Dijkzigt-ziekenhuis in Rotterdam.

De katholieke ethicus McCormick wijst experimenten met het levensorigine van de mens principieel af, omdat deze wijze van omgaan met de levensorigine van de mens 'tegennatuurlijk' zou zijn. Het Jodendom kent echter geen natuurwet-doctrine. Deze jongste medische praktijken moeten alleen aan de ethische en juridische achtergronden van de ge- en verboden van de Tora worden getoetst. In principe staat het de mens vrij de medische wetenschap te gebruiken om problemen in verband met voortplanting op te lossen.

De medische experimenten werden nogal eens bekritiseerd omdat er kans bestond op geboorte van kinderen met afwijkingen. Dit was voornamelijk het gevolg van het feit, dat een natuurlijk mechanisme in het lichaam van de vrouw door reageerbuisbevruchting buiten werking wordt gesteld. Medici schatten dat ongeveer de helft van alle zwangerschappen spontaan wordt afgebroken. Waarschijnlijk is dit de methode van de natuur om een ongezond foetus uit te drijven. Bij reageerbuisbevruchting werkt dit mechanisme niet. Deze bevruchtingsmethode leidt dus tot een verhoogd risico op (erfelijke) afwijkingen en dit is een punt, dat wel behandeld wordt in de oud-Joodse bronnen. Het Jodendom is aan de ene kant tegen abortus om een gebrekkig foetus te ver-

In de kleine of grotere Joodse gemeenschappen zijn er vele opvoeders actief met ieder hun eigen opvoedings- en gezagstaken.

wijderen, maar raadt aan de andere kant huwelijken, waarbij een verhoogde kans op erfelijke afwijkingen bestaat, af. De ratio is duidelijk: voorkomen moet worden, dat kinderen uit een dergelijk huwelijk voor hun leven lang ongelukkig zullen zijn. A fortiori volgt hieruit, dat men zeer voorzichtig moet zijn met 'medische experimenten' die zouden kunnen leiden tot genetische defecten.

Uiteindelijk is het voorgaande slechts theorie voor onze moderne Nederlandse situatie en dienen zich hier in de praktijk vele problemen aan: het is reeds nu – in ons traditionele man-vrouwgezin – al vaak moeilijk om kinderen zonder al te veel verwarring op te voeden wanneer ouders niet geheel op één lijn zitten. Moderne vormen van meerouderschap en meeroudergezag lijken zo aardig en progressief. Ik vrees dat 'anders' en 'nieuw' niet direct beter of misschien zelfs veel slechter zullen blijken.

DRAAGMOEDERSCHAP: SARA EN HAGAR

De meeste mensen hebben grote moeite met het idee van het draagmoederschap. De surrogaatmoeder is echter al zeer oud. Het prille begin van het Joodse volk werd gekenmerkt door onvrijwillige kinderloosheid. Abraham en Sara konden vele decennia geen kinderen krijgen. Wanhopig zei Sara toen tegen haar man (Gen. 16:2): "Zie toch, G'd heeft mij niet vergund te baren; ga toch tot mijn slavijn; misschien zal ik uit haar opgebouwd worden."

Volgens het toen geldende familie- en slavenrecht behoorden de kinderen van de slavijn aan de meesteres; vandaar, dat Sara meende, dat zij door middel

van haar slavin Hagar “opgebouwd zou kunnen worden”, een juridische vorm van draagmoederschap. De mogelijkheid van transplantatie van een embryo van de ene baarmoeder naar de andere wordt reeds in de Talmoad (B.T. Choelien) en de responsa van Rabbi David ben Zimri (1480-1573, Spanje) vermeld.

Ten aanzien van draagmoederschap constateerde dr. Gordijn reeds in 1997: ‘Het uit dit coöperatieve voortplantingsproces resulterend kind heeft drie moeders: een genetische, een draagmoeder alsmede een relationele moeder. Het toelaten van draagmoederschap in combinatie met eiceldonatie introduceert dus, in tegenstelling tot hetgeen de commissie beoogt, de mogelijkheid van een nog verdergaande versplinte-

De beoordeling van draagmoederschap vanuit de Joodse traditie komt neer op ‘a-priori liever niet’

ring van het moederschap.’ Zijn deze oude problemen reeds opgelost?

In de halachische (Joods-wettelijke) literatuur krijgt de vraag ‘wie is de moeder’ een extra dimensie. Volgens de Joodse wet is een kind Joods als de moeder Joods is. Stel, dat de donor-moeder Joods is en de draagmoeder niet of omgekeerd. Wat is dan de status van het kind? De Jeruzalemse autoriteit Rabbi Zalman N. Goldberg heeft over al deze problemen recentelijk uitspraken gedaan. Ik laat hier enkele volgen:

1. Vader wordt men vanaf de conceptie. Volgens Rabbi Akiwa Eger (1761-1837, Hongarije) staat ook het moederschap vast met de conceptie, maar Rabbi Joseef Engel (1858-1919, Polen) meent, dat men pas moeder heet met de geboorte.
2. Volgens Rabbi Engel is het kind uitsluitend familie van de barendende moeder, zodat het kind zou mo-

gen trouwen met familieleden van de donor-moeder (ondanks mogelijke genetische problemen). Maar Rabbi Eger zou dit laatste verbieden. Voor de zekerheid (lechoemra) mag de reageerbuisbaby later noch met familieleden van de donormoeder noch met die van de draagmoeder huwen (vgl. Leviticus 18).

3. Als de donormoeder niet Joods is en de barendende moeder Joods dan hangt de status van het kind af van de Talmoadische mening, die we volgen. Huldigen we de visie, dat een embryo een ‘onderdeel’ van zijn moeder is, dan is het kind Joods. Stellen we, dat een embryo geen onderdeel vormt van haar moeder - en dus niet automatisch haar status krijgt - dan zou de Joodse draagmoeder zich zwanger in een mikwe (ritueel bad) kunnen onderdompelen en er zodoende voor zorgen, dat haar vrucht Joods wordt.

De beoordeling van draagmoederschap vanuit de Joodse traditie komt neer op ‘a-priori liever niet’ omdat het tot problemen kan leiden, maar a-posteriori – achteraf - als het gebeurd is, wordt het kind positief bejegend.

CONCLUSIE:

- In onze huidige situatie denk ik dat we met meerouderschap en meeroudergezag niet verstandig bezig zijn. Ik voorzie in de meeste gevallen te veel problemen. Ook hier geldt vaak de aloude regel, dat ‘nieuw en anders’ niet direct beter zal blijken te zijn en soms zelfs slechter. Laten we niet vergeten, dat we hier met kinderen in een kwetsbare leeftijd van doen hebben.
- Draagmoederschap wordt a-priori niet toegejuicht omdat het tot problemen kan leiden, maar de kinderen worden positief bejegend.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Abraham, A.S., *Nisjmat Awraham*, Jerusalem, 1982, deel III:1.

Bleich, J.D., *Contemporary Halakhic Problems*, Ktav Publishing House, inc., Yeshiva University Press, New York and Hoboken, Vol. I, ISBN 0-87068-450-7, 1977, I:5.

Bleich, J.D., *Judaism and Healing, Halakhic Perspectives*, Ktav Publishing House, inc., 1981, ISBN 0-87068-891-x, hfst. 16.

Gordijn, B., 'Een nog verdergaande versplintering van het moederschap', *Trouw*, 18 februari 1997, podiumpagina.

Halperin, M., *Medicine Ethics and Jewish Law*, The Dr. Falk Schlesinger Institute for Medical Halachic Research of the Shaare Zedek Medical Center, Jerusalem, 1996, ISBN 965-460-011-0, p. 27 e.v., p. 35 e.v.

Halperin, M., *Sefer haKinoes*, Dr. Falk Schlesinger Inst., Jerusalem, 1996, p. 79 e.v.

Roodyn, P., *Pathways in Medicine, Laniado Hospital*, Netanya, Feldheim Publishers, Nanuet, N.Y., ISBN 1-56871-060-7, p. 108 e.v.

Rosner, F., *Modern Medicine and Jewish Ethics* (2nd revised and augmented edition), Ktav Publishing House, inc., Hoboken, New Jersey, ISBN 0-88125-091-0, hfst. 10.

Rosner, F. en J.D. Bleich, *Jewish Bio-ethics*, Hebrew Publishing Company, New York, 1979, ISBN 0-88482-934-0, hfst. 4.

Weiner, Y., *Ye Shall Surely Heal. Medical Ethics From a Halachic Perspective*, Jerusalem Center for Research, 1995, hfst. 9 en 11.

Smaakt deze Zicht naar meer?

Geef u op voor een abonnement!

(één jaargang, vier nummers, voor maar € 21,50)

Bel 010 - 7200 785, surf naar www.wi.sgp.nl
of mail naar wi@sgp.nl

Wist u dat het ook mogelijk is
de Guido de Brès-Stichting te steunen als donateur?
U krijgt dan alle publicaties (inclusief het tijdschrift
Zicht) van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
thuisgestuurd. Neem contact op voor meer informatie.

Hoe kan ouderschap een onderwerp worden op de lokale agenda? En moet een onderwerp als ouderschap wel een onderwerp zijn voor op de lokale politiek? In een bijdrage over ouderschap zijn deze vragen van groot belang voor lokale politici. Daarom zal in dit artikel ingegaan worden op de manier waarop de CU-SGP fractie van de gemeente De Ronde Venen om is gegaan met dit vraagstuk en hoe zij het thema 'ouderschap' op de agenda hebben gezet door in te zetten op het tegengaan van (v)echtscheidingen.

R.A. (Ronilla) Heijboer BSc, vrijwilliger

Vechten tegen (vecht)scheidingen

Op 9 oktober 2015 werd door een aantal deskundigen in de jeugdhulp een brandbrief afgegeven aan de voorzitter van het regionaal overleg van de VNG. In deze brief werd door de deskundigen opgeroepen om voorlichting en hulpverlening te bieden aan jonge ouders. Deze voorlichting en hulpverlening zouden de gemeenten moeten bieden om deze jonge ouders te begeleiden als scheiding onvermijdelijk is geworden (CU De Ronde Venen, 2015).

CIJFERS

Het Sociaal Cultureel Planbureau maakte in 2015 be-

kend dat 38% van de huwelijken uitloopt op een scheiding. In 2003 was dit aantal nog 32%. Naast deze cijfers over het aantal echtscheidingen zijn er ook cijfers over jongeren en kinderen. Per jaar hebben zo'n 70.000 kinderen te maken met een (v)echtscheiding. De andere kant van het verhaal is dat van de kinderen en jongeren die hulp krijgen van Jeugdzorg. 70 tot 90 % een gebroken gezin komt. In een interview met het Reformatorisch Dagblad (RD) gaf fractievoorzitter Wim Stam van de CU-SGP fractie van de gemeente De Ronde Venen aan dat "niet al deze problemen een-op-een te maken hebben met de

scheiding van hun ouders, maar er is wel degelijk een verband. Onlangs zei een directeur van een jeugdzorgorganisatie, dat gebroken relaties de belangrijkste oorzaak zijn van het groeiende aantal probleemkinderen. Pas vertelde een relatietherapeut hoe kinderen worstelen met bijvoorbeeld een vechtscheiding. Toen hij kinderen vroeg iets over hun ouders te tekenen, tekenden velen ruziënde ouders.” (Visscher, december 2015).

GEMEENTELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID

Over de gemeentelijke verantwoordelijkheid over dit onderwerp is Stam helder in het genoemde interview. “Gemeenten zullen meer moeten doen om echtscheiding te voorkomen. Gemeenten moeten jeugdzorg financieren. Daarom is het ook puur eigenbelang zo veel mogelijk echtscheidingen te voorkomen, beseftend dat die vaak leiden tot meer jeugdzorg. Gemeenten moeten preventieve acties bevorderen en faciliteren. Denk bijvoorbeeld aan een workshop voor jonge ouders, geleid door relatietherapeuten of consultatiebureaus.” (Visscher, december 2015).

Zit er ook een einde aan de gemeentelijke verantwoordelijkheid op dit gebied? “In sommige partijen rust helaas nog een taboe op dit soort onderwerpen. Het is niet de bedoeling dat de overheid echtscheiding verbiedt. Ook komen er geen ambtenaren die relatiecursussen verzorgen. Maar voor de overheid zie ik wel een sturende rol. Er kunnen goede redenen zijn enigszins in te grijpen in de privésfeer. Denk aan het rookverbod in cafés.” (Visscher, 2015).

Om deze reden is er vanuit de ChristenUnie-SGP fractie van gemeente De Ronde Venen zeer verblijd gereageerd op het initiatief van de eerder genoemde brandbrief. De fractievoorzitter van de partij stelt dat het initiatief “onze opvattingen, dat de gemeente hier ook een rol in heeft, onderschrijft”. (CU De Ronde Venen, 2015). Vanuit deze fractie werd namelijk al een aantal jaar gepleit voor een concreet gemeentelijk beleid.

CONCREET BELEID

“Al decennia is jammer genoeg de trend dat meer mensen scheiden. Een echtscheiding is verlies. Al kan

ik me voorstellen dat het soms zover komt. Bijvoorbeeld vanwege huiselijk geweld en alcoholproblematiek. Maar vaak komen echtscheidingen voort uit onrealistische verwachtingen en is gebrek aan onderlinge communicatie de boosdoener. Als mensen bereid zijn daar wat aan te doen, hoeft het vaak niet tot een echtscheiding te komen." (Visscher, 2015).

Wat de ChristenUnie-SGP betreft is het concrete beleid een benadering die verder in het Jeugd- en gezinsbeleid wordt doorgevoerd. "Heel concreet denken we aan het inbedden van een voorlichtingsmoment als onderdeel van de zwangerschapscursussen over wat de gezinsuitbreiding voor invloed heeft op je relatie. Hoe hou je je relatie ook goed en leuk als er zo'n handenbindertje bijkomt." Dat idee sluit ook aan bij de voorstellen die in de brandbrief worden genoemd. "Het zou goed zijn als het normaal wordt dat mensen in een vroeg moment al advies vragen of krijgen, nog voor er problemen zijn. "Dat vergt ook een omdenken in onze samenleving, maar wij zijn van mening dat dit nodig is om veel jeugdleed te voorkomen". (ChristenUnie, 2015).

Zoals in de brandbrief ook wordt aangegeven, is de problematiek die achter scheidingen wegkomt fors. Naast de grote aantallen kinderen die ermee te maken hebben en de gevolgen, kun je ook denken aan huiselijk geweld, ziekteverzuim, financiële problemen

zoals schulden en afhankelijk zijn van een uitkering en extra beslag op de (sociale) woningvoorraad. Er zijn dus ook veel andere belanghebbenden. Naast het gezin zelf en de gemeente kun je ook denken aan de woningbouwvereniging, de banken, werkgevers, huisartsen, politie, jeugdzorg en nog veel meer andere partijen (ChristenUnie, 2015).

VERKIEZINGSPROGRAMMA

Ook in het verkiezingsprogramma is terug te zien dat deze lokale fractie wil vechten tegen (vecht)scheidingen. "De ChristenUnie-SGP fractie hoop van harte op een open houding vanuit de samenleving en de (lokale) politiek voor initiatieven op dit terrein. De ChristenUnie-SGP heeft hier de afgelopen jaren aandacht voor gevraagd. Intussen zijn onze suggesties opgepakt door het CJG (Centrum voor Jeugd en Gezin) en het maatschappelijk werk. De eerste stappen zijn gezet met betrekking tot de preventie van relatieproblemen. Dit gebeurt bijvoorbeeld door het actief inzetten van workshops zoals "De Tijd van je Leven" van de Family Factory." (CU-SGP De Ronde Venen, 2014).

De ChristenUnie-SGP wil dat de gemeente dit ingezette beleid krachtig voortzet door actief huwelijks- en opvoedingsondersteuning aan te bieden en daarnaast met deskundigen in te zetten om te zoeken naar factoren die scheidingen helpen voorkomen.

LITERATUUR:

ChristenUnie De Ronde Venen, (2015, 13 oktober). Brandbrief over gevolgen echtscheidingen bevestigt ChristenUnie-SGP in haar streven naar meer aandacht voor dit probleem.

Geraadpleegd via: <<https://derondevenen.christenunie.nl/k/n6031/news/view/932262/70173/brandbrief-over-gevolgen-echtscheidingen-bevestigt-christenunie-sgp-in-haar-streven-naar-meer-aandacht-voor-dit-probleem.html>>

Visscher, J., (2015, 11 december). "Overheid plukt wrange vruchten echtscheidingen". Reformatorisch Dagblad. Geraadpleegd via: <http://www.refdag.nl/nieuws/binnenland/overheid_plukt_wrange_vruchten_echtscheidingen_1_959446?localLinksEnabled=false#restrictedArticleBox>

ChristenUnie-SGP (2014). Voor iedereen en voor U: verkiezingsprogramma 2014-2018 ChristenUnie-SGP De Ronde Venen.

De Staatscommissie Herijking ouderschap verkent de mogelijkheden om de wettelijke vormen van ouderschap op te rekken. Hoewel de Staatscommissie haar bevindingen nog niet heeft gepresenteerd, weet D66 al welke kant het op moet. Deze partij vindt dat de overheid ouders leefvormneutraal moet faciliteren bij hun wensen. Vanuit christelijke hoek wordt vaak terecht gesteld dat de overheid op immaterieel gebied allesbehalve een neutrale facilitator dient te zijn.

Martin Holleman, bestuurslid Politiek SGP-jongeren

De onstuitbare elite

De overheid kan en mag niet alles faciliteren. In dit artikel zal worden betoogd dat de hernieuwde liberaliseringsdrang ook vanuit het oogpunt van de sociale samenhang uiterst onwenselijk is. Aan de hand van een aantal kenmerkende voorbeelden zal worden beschreven dat de politieke en culture elite zich vreemdt van de gemiddelde burger.

'REPRESENTATIEVE' DEMOCRATIE

Nederland kent op immaterieel gebied een parlementaire geschiedenis waarin de volksvertegen-

woordiging met regelmaat vooruitliep op de meer behoudende waarden van de bevolking. Het meest in het oog springende voorbeeld hiervan betreft abortus. In 1971 was slechts 28% van de Nederlandse bevolking voorstander van abortus. Mede onder invloed van pleidooien in media en politiek groeide deze minderheid tot een percentage van 45% in 1974.¹ Toch dienden VVD en PvdA al in 1976 een ver- gaand wetsvoorstel in om abortus te legaliseren. Ook de invloedrijke media hadden op dat moment hun ideologische veren grotendeels afgeschud en kiezen

(impliciet) partij voor de progressieve zijde van het politieke spectrum. Illustratief hiervoor is dat de eerste massademonstratie tegen abortus van zo'n 20.000 mensen vrijwel volledig werd genegeerd door kwaliteitsmedia. Dit is opvallend, omdat demonstreren toentertijd vrijwel volledig was voorbehouden aan provo's en studenten.²

Bij onderwerpen als euthanasie en het homohuwelijk was de discrepantie tussen het politieke debat en de opvattingen in de bevolking ook zichtbaar. In de media en door progressieve partijen werden de debatten rondom de invoering van het homohuwelijk

De eerste massademonstratie tegen abortus van zo'n 20.000 mensen vrijwel volledig werd genegeerd door kwaliteitsmedia.

(2001) kundig geframed tot een discussie in het mee willen ontwikkelen naar de normen en waarden van de 21e eeuw. Dat een aanzienlijke minderheid van de Nederlandse bevolking van ongeveer 40%³, die in 2000 bezwaren had tegen de invoering van het homohuwelijk, hiermee impliciet werd weggezet, was van ondergeschikt belang.

Waar thema's als abortus en het homohuwelijk bij de invoering nog tot verhitte debatten leidden, lijken beide thema's inmiddels door het overgrote deel van de Nederlandse bevolking onder het rijtje van de verworven rechten te worden geschaard. Hoewel de effecten van secularisatie en kerkverlating niet mogen worden onderschat, ligt voor de hand dat legalisatie en de benadering van deze onderwerpen door de media hebben bijgedragen aan de acceptatie bij een groot deel van de oorspronkelijke tegenstanders.

TRENDBREUK?

De 'liberalisering' heeft haar grenzen nog niet bereikt. Zo werden in 2013 de bepalingen met betrekking tot de koopzondag in de Winkeltijdenwet fors verruimd en moest in 2014 de gewetensbezwaarde ambtenaar definitief het veld ruimen. Toch lijkt het erop dat het jongere deel van de bevolking zich in mindere mate lijkt te conformeren aan de maatschappelijk gangbare opvattingen over medisch ethische thema's. Uit het in januari 2016 gepubliceerd rapport van het Kenniscentrum Rutgers, een instituut dat zich bezighoudt met voorlichting over en onderzoek naar (opvattingen over) seksualiteit, blijkt dat een aanzienlijk deel van de tienermeisjes abortus als moord zien⁴. De starheid van de wetenschappelijke elite komt in dit onderzoek duidelijk naar voren. Zo wordt gesproken over een 'stigma' dat nog altijd zou heersen bij abortus en wordt benadrukt dat de route naar abortus voor tienermeisjes eenvoudiger moet worden gemaakt, omdat deze momenteel minder toegankelijk is dan gewenst⁵. Daarnaast wordt in overweging gegeven geen echo's te maken in een vroegtijdig stadium van de zwangerschap, omdat het zien van de echobeelden de keuze voor abortus moeilijker maakt⁶. Een ontegenzeggelijk verdedigbaar standpunt dat abortus als een vorm van moord kan worden beschreven, wordt met dergelijke oplossingen in feite neergezet als een griezelige mening die te wijten is aan desinformatie of een instabiele sociale klasse. Let wel: dit betreft een kenniscentrum dat haar inkomsten grotendeels ontleent aan overheidssubsidies én als belangrijke kennisbron geldt bij het formuleren van overheidsbeleid.

De rol van de media kan bij de beschouwing van de huidige liberaliseringsgolf nog steeds niet worden onderschat. Daar waar de wetenschap en adviesrapporten negatief adviseren, zetten de kwaliteitsmedia de campagne zonder enige vorm van terughoudendheid voort. Een voorbeeld: in februari 2016 kwam de door de regering ingestelde adviescommissie Vol-

tooid Leven tot de conclusie dat het onwenselijk is de euthanasiewet te verruimen⁷. In de media kregen de voorstanders van verruiming vrijwel het monopolie om te reageren. Hierdoor ontstaat ondanks het negatieve advies toch een beeld dat euthanasie na een ‘voltooid leven’ normaal is. Hoogleraar Cognitieve Neurowetenschap Lamme waarschuwde in de Volkskrant dan ook terecht met klem voor de sociale druk die dergelijke beeldvorming tot gevolg heeft⁸. Persvrijheid is een groot goed, maar op het moment dat media grotendeels dezelfde maatschappijvisie delen kan zij ontaarden in een oncontroleerbaar pressiemiddel.

Dat abortus als een vorm van moord kan worden beschreven, wordt neergezet als een griezelige mening die te wijten is aan desinformatie of een instabiele sociale klasse.

EUROPA

De kloof in opvattingen tussen de elite en de bevolking is geen exclusief Nederlands verschijnsel. Regelmatig wordt gesteld dat de Europese Unie het contact met haar grondvlak, de bevolking van de lidstaten, heeft verloren doordat de voorbereiding van bevoegdheden en het aantal lidstaten in een te hoog tempo heeft plaatsgevonden. Dit geldt niet minder voor immateriële thema's. In 2013 hebben alle zeventwintig Ministers van Buitenlandse Zaken van de Europese Unie het nieuwe buitenlandlandbeleid met betrekking tot LHBT'ers vastgesteld. Hierin zeggen de lidstaten toe zich actief in te zetten voor wereldwijde erkenning van LHBT-rechten⁹. In dit forse document leveren trefwoorden als ‘culture’ of ‘religi-

on’, aspecten die van universeel belang zijn bij het begrijpen van de houding tegenover LHBT'ers, geen noemenswaardige resultaten op. Een ander voorbeeld betreft het onlangs door het Europees Parlement aangenomen Ferrara-rapport. Hierin worden alle lidstaten opgeroepen een partnerregeling te faciliteren voor paren van hetzelfde geslacht¹⁰. Deze voorbeelden staan in schril contrast met de publieke opinie in Midden- en Oost-Europese landen. Zo blijkt uit onderzoek van de Europese Unie dat in 2015 bijvoorbeeld 68% van de Bulgaren, 63% van de Grieken en 61% van de Polen tegenstander van het homohuwelijk was. In totaal is ‘slechts’ 61% van de bevolking van de Europese Unie voorstander van het homohuwelijk¹¹. Ook de Europese elite lijkt dus weinig boodschap te hebben aan de opvattingen van een aanzienlijke minderheid. Het tegengaan van discriminatie is prijzenswaardig, maar een representatieve kijk op LHBT-rechten lijkt te ontbreken. Beleidsterreinen als de euro en de vrijheid van personen hebben juist geleerd dat het stilzwijgen van het minder mondige deel van de bevolking vroeg of laat tot een collectief wantrouwen leidt.

GESCHEIDEN WERELDEN

In 2014 is er een rapport uitgebracht door het Sociaal en Cultureel Planbureau (hierna: SCP) onder de titel *Gescheiden werelden*. In dit rapport wordt de sociaal-culturele kloof in Nederland besproken. Onder sociaal-cultureel worden in dit onderzoek ‘thema's, opvattingen en maatschappelijke en politieke strijdpunten die in eerste instantie te maken hebben met kwesties van levensbeschouwing en van nationale en collectieve identiteit verstaan’¹². Het onderzoek heeft in belangrijke mate betrekking op de hierboven beschreven ontwikkelingen. In *Gescheiden werelden* wordt onder meer geconcludeerd dat de polarisatie onder de bevolking zich heeft verschoven van thema's als abortus en euthanasie naar globalisering en vertrouwen in de toekomst¹³. Nederland kan onderdeel worden in ‘universalisten’ en ‘particularisten’.

De eerste groep staat symbool voor de hoger opgeleide, goed geïnformeerde wereldburger. De tweede groep staat symbool voor de lager opgeleide, lokaal georiënteerde arbeider.¹⁴ Volgens de onderzoekers is deze nieuwe kloof ontstaan, doordat de hoger opgeleiden zich van de lager opgeleiden hebben verwijderd¹⁵. Uit vergelijking met de ontwikkelingen blijkt dat de sleutel voor de vergroting en verkleining van de kloof bij de elite ligt, de smaak- en opiniemakers¹⁶.

Hoewel de polarisatie bij thema's als abortus als euthanasie is verdwenen, neemt dit niet weg dat de scheidslijnen wat betreft de opvattingen met betrekking tot de opreiking van medisch-ethische 'verworvenheden' deels gelijklopen met de opvattingen van de universalisten en de particularisten. Het is dan ook essentieel dat de Nederlandse elite ruimte en podium biedt voor meer traditionele (christelijke) opvattingen. Niet enkel omdat deze opvattingen vanuit historisch perspectief volledig legitiem zijn, maar ook omdat negeren van deze opvattingen ontwrichtende gevolgen op de samenleving kan hebben.

CONCLUSIE

In dit artikel zijn de ontwikkelingen in de wetgeving die betrekking heeft op gezinsvormen in een breder perspectief geplaatst. Er bestaat een kloof tussen de opvattingen van de sociale en politieke elite en een aanzienlijk deel van de 'gewone' burgerbevolking. Deze kloof is een verschijnsel dat ook in Europees verband zichtbaar is. Het is de vraag of de wetgevende macht en de media een representatieve afspiegeling van de bevolking zijn als het om opvattingen over medisch-ethische thema's gaat. Uit het besproken SCP-rapport volgt dat de kloof in de Nederlandse bevolking zich lijkt te versterken. De overheid zou er goed aan doen dergelijke signalen serieuzer te nemen dan nu het geval is. Ik doe een aantal handreikingen.

In de Nederlandse media worden traditionele opvattingen en morele tegenwerpingen met betrekking tot

medisch-ethische thema's vaak weggezet als 'niet van deze tijd' of niet ter zake doende 'onderbuikgevoelens'. Voor zover de argumenten inderdaad niet binnen de heden ten dage gangbare opvatting van wetenschappelijke argumenten vallen, doet een betiteling als *common sense* meer recht aan de opvattingen van het traditionele bevolkingsdeel. Afgezien van de effecten op het positieve recht zullen meer burgers zich vertegenwoordigd weten in maatschappelijke discussies wanneer er meer ruimte ontstaat voor *common sense*.

Daarnaast zou de overheid zich moeten herbezinnen op de samenstelling van adviescommissies die zij instelt ter advisering bij de invoering of evaluatie van wetgeving. Momenteel bestaan dergelijke commissies

De Europese elite lijkt dus weinig boodschap te hebben aan de opvattingen van een aanzienlijke minderheid.

in veel gevallen uitsluitend uit senatoren, hoogleraren en rechters. Van de laatste twee groepen is bekend dat zijn bovengemiddeld vaak lid zijn van en actief zijn voor progressieve partijen als D66 en GroenLinks. Hoewel de deskundigheid van de commissieleden ontegenzeggelijk groot is, is hun blikveld vaak versmald tot wetenschappelijke bevindingen. Ik pleit ervoor om te overwegen in dergelijke commissies ook een aantal 'gewone' burgers plaats te laten nemen. Hoewel de regering en de volksvertegenwoordiging geheel vrij zijn in de waardering van adviesrapporten, wordt hieraan in de praktijk veel waarde gehecht. Door burgers voor- of evaluatiefase bij wetgeving te betrekken, wordt de verbinding met de bevolking vergroot.

Ook kan de overheid de pluriformiteit van het publieke debat te vergroten, zodat hierin een meer repre-

sentatieve afspiegeling van de bevolking ontstaat. Zo heeft de publieke omroep NTR een wettelijke taakstelling om kwetsbare groepen en thema's voor het voetlicht te brengen die anders onderbelicht blijven. In de praktijk wordt deze taakstelling zo ingevuld dat kwetsbare groepen uit het progressieve spectrum, zoals LHBT'ers en voorvechters van ruimere euthanasiewetgeving, veel en positieve aandacht krijgen. Van het deel van de Nederlandse bevolking dat er traditionele (christelijke) opvattingen op na houdt, wordt vaak gezegd dat hun meningen al vertolkt worden door populairdere of juist christelijke media. De overheid zou er goed aan doen een poging te wagen de traditionele opvattingen in het publieke debat een serieuzere plek te geven.

Tot slot heeft dit thema ook een duidelijke boodschap voor christenen. De hierboven beschreven studie Gescheiden werelden herbevestigt mijn idee dat christelijke opvattingen over waarden en normen hun zeggingskracht in het publieke debat grotendeels hebben verloren. De opvattingen zijn zo marginaal geworden dat zij hun polariserende werking kwijt zijn. Christenen moeten zich dus blijven herbezinnen, zodat zij ook in politiek opzicht weer zoutend zout worden. Polarisatie is geen doel op zich, maar is wel een signaal dat een boodschap als relevant wordt beschouwd. Dit vraagt om voortdurende bezinning op de vraag hoe in een splijtende samenleving christelijke politiek haar unieke samenbindende kracht kan tonen.

¹ Stimezo-Onderzoek 75-3, Stichting voor Medisch Verantwoorde Zwangerschapsonderbreking Nederland, 1975, Den Haag.

² S. Bekedam, 'Abortus: neel!', *Historisch Nieuwsblad* 2012/12.

³ A. Schinkel, *Conscience and Conscientious Objections* (Amsterdam 2007), p. 570.

⁴ Rapport In één klap volwassen, Rutgers 2016, p. 48.

⁵ Idem, p. 6.

⁶ Idem, p. 72.

⁷ Rapport adviescommissie Voltooid Leven.

⁸ V. Lamme, 'Huppakee, weg!', *Volkskrant* 16 februari 2016.

⁹ *Guidelines for supporting LGBTI persons' human rights* (2013), European Council.

¹⁰ *Report on the situation of fundamental rights in the European Union (2013-2014)*, Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs.

¹¹ Zie <http://www.equineteurope.org/IMG/pdf/ebs_437_en.pdf>.

¹² <http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2014/Gescheiden_werelden>, p. 12.

¹³ Idem, hoofdstuk 5.

¹⁴ Idem, p. 19.

¹⁵ Idem, hoofdstuk 5.

¹⁶ Idem, p. 27.

De westerse cultuur is sterk gesecculariseerd en 'van God los', schrijft Hans Boutellier. De gevolgen voor de samenleving en de politiek zijn groot omdat er geen verbindende kracht meer is van een richtinggevend politiek idee en hierdoor 'pragmacratie' ontstaat. "De politicus heeft zijn gezag verloren in navolging van de pastoor en de dominee." Toch blijkt er een voortdurende spanning tussen kerk en staat in het moderne Europa, zo laat een Duitse studie zien. En dat het calvinisme niet slechts een theologische doctrine is maar een ingrijpend effect heeft gehad op de Europese cultuur, laat een andere studie overtuigend zien.

Dr. K. van der Zwaag, redactievoorzitter

Secularisatie stempelt Westerse cultuur en vermindert aanzien van politiek

Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven

Hans Boutellier

uitgeverij Boom, Amsterdam,
2015; 239 blz.; € 22,50.

De secularisatie heeft op verschillende terreinen ook maatschappelijke gevolgen, stelt Hans Boutellier in dit boek. Er is het verdwijnen van het houvast en het ontzag dat besloten lag in het vertrouwen op een hogere macht. De secularisatie is vooral een westers verschijnsel, aldus de schrijver. Er wordt van alles geloofd, maar het normatieve belang daarvan voor de samenleving is verdwenen. We zitten nu met het probleem dat we niet weten wat waarheid is, maar we willen het ook niet meer weten, zo benadrukt Boutellier. Ondanks dat alles, blijkt dat in het

samenleven zonder God de westerse samenleving een enorme veerkracht blijft vertonen. "Het is geen zootje geworden, zoals mijn vader dacht. Er zijn tal van problemen, maar ze blijken niet onoverkomelijk. De westerse samenleving is behoorlijk succesvol in termen van zelfverkozen en opgelegde discipline – daar blijkt geen God voor nodig."

Dat alles neemt niet weg dat er een herwaardering van de religie is gekomen bij publieke intellectuelen, zoals Jürgen Habermas en Roger Scruton. Religie is nuttig voor de morele kwaliteit van de samenleving, al past voor Habermas de naam van God niet in de wet en streeft hij naar een samenleving onder strikt seculiere condities. In de westerse samenleving leven verder miljoenen moslims die de scheiding tussen kerk en staat niet accepteren.

De schrijver gaat in op de seksuele verloedering, de veiligheidsobsessie (gevolg van angst) en de ontwaarding van de politiek. Juist bij dat laatste zien we de radicale secularisering het hardst toeslaan. De samenleving functioneert niet meer op basis van religie en ideologie, maar

van pragmatische politiek, een "pragmacratie", aldus Boutellier. De politicus heeft zijn gezag verloren in navolging van de pastoor en de dominee. "Iedereen een beetje beter laten leven, dat is het hoogste politieke ideaal. Het is de politicus van vandaag niet kwalijk te nemen; hij heeft, zonder enige ideologische ruggensteun, een tragische positie. Hij moet het helemaal uit zichzelf halen, maar zijn mogelijkheden zijn beperkt. Niemand neemt hem echt serieus, maar hij mag daar niet naar handelen." Niet goed en kwaad zijn leidend, maar beter en slechter. Er is geen gedeeld bezielend verhaal, geen politiek zonder groter idee. De mens heeft alles, maar zijn onbehagen en gemis aan geluk groeien. "Dat is de achilleshiel van de liberale democratie: we weten waar we voor staan, maar gaan we er ook voor?" We schrikken vaak van de vrijblijvendheid, van de leegte van het liberale mensbeeld, van het hyperconsumentisme. Het maakt ons onzeker en kwetsbaar. "Dat is tegelijk bevrijding en tragiek: we zijn vrij om te bepalen wat we willen, maar we moeten iets vinden zonder te weten waar we naar zoeken." Veel rake typeringen in dit boek!

**Kirche und Staat.
Geschichte und
Gegenwart eines
spannungsreichen
Verhältnisses**

**Josef Rist/
Christof Breitsameter (Hg.),**

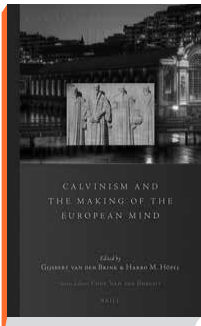
Aschendorff Verlag, Münster,
2015; 240 blz.; 24,80.

Een diepgravende studie over de verhouding van kerk en staat. Verschillende auteurs plaatsen het onderwerp in het perspectief van de Bijbel (christendom is per definitie een missionaire beweging), de oudheid en de periodes daarna. Het boek steekt vooral in op de theologische achtergronden van deze spanningsvolle relatie. Er zijn specifieke bijdragen over de Duitse situatie (zoals die van de

kerkbelasting), maar de waarde van de bundel overstijgt de nationale problematiek. Een slotbijdrage van Norbert Lammert zegt behartigenswaardige dingen over het thema religie en publieke domein. Democratie veronderstelt de scheiding van religie en politiek, maar, zo wordt eraan toegevoegd, kan niet zonder religieus bemiddelde overtuigingen van de onaantastbaarheid van elk mens. De innerlijke samenhang van de samenleving wordt niet door markt, geld en zelfs niet door politiek bepaald, maar door cultuur, en daaronder verstaat Lammert de waarde van de religie voor de waardigheid van de mens die ten diepste in God is verankerd. Vanuit westers perspectief verschijnt de secularisering als de onvermijdelijke prijs van de moderniteit, maar dat is wereldwijd niet het geval. De schrijver ziet wel een dubbele ontwikkeling: enerzijds een opzienbarende opleving van religie en de betekenis ervan in het publieke leven, anderzijds een afschrikwekkende politisering en instrumentalisering van religie met

fundamentalistische aanspraken. Er blijft een spanning tussen enerzijds een arrogant negeren van religie en anderzijds het direct willen verbinden van religie met regels in het recht. De schrijver constateert dat de kerk hetzelfde lot deelt als de politiek: een dramatische daling van aanzien. De communicatie tussen kerk en politiek ver-

loopt vaak stroef vanwege allerlei kwesties die de pers halen, zoals zwangerschapsregeling, hoofddoekjes, crucifixen in de publieke ruimte enzovoorts. Kortom, er zal volgens Lammert voorlopig wel sprake zijn van een spanningsvolle relatie.

Calvinism and the Making of the European Mind
Gijsbert van den Brink & Harro M. Höpfl

uitgeverij Brill, Leiden 2015;
266 blz.; € 71.

Een hoog wetenschappelijke studie naar de invloed van het calvinisme op de Europese cultuur. De term calvinisme is omstreden en pas sinds de achttiende eeuw in gebruik, beter is volgens deze studie om te spreken van de gereformeerde traditie (daarmee de hele Reformatie op het oog hebbend), maar omdat de term ingeburgerd is, wil de bundel die handhaven. Het boek bestaat uit twee delen: de 'transformatieve spiritualiteit' van het calvinis-

me waarbij de Nadere Reformatie (Fred van Lieburg) en de tolerantie (de strijd tussen calvinisten en libertijnen) aan de orde komen. Het tweede deel – het calvinisme en de opkomst van de moderne cultuur – behandelt uitvoerig de kerkelijk-politieke twisten in de Republiek en de complexe verhouding tussen kerk en staat, de kwestie van de kerkelijke en politieke tolerantie, het 'politieke' aspect van de predestinatie. Johan Graafland plaatst kanttekeningen bij de eenzijdige Weber-these en het verband tussen calvinisme en kapitalisme. Gijsbert van den Brink bespreekt in het slothoofdstuk de stand van zaken op het punt van de invloed van het calvinisme op de economie, de wetenschap, de politieke democratie waarbij hij de verbindende kracht ziet in de spiritualiteit van het calvinisme. Het boek roept vooral vragenderwijs de thema's op waarbij je na het lezen wel veel weet, maar beseft hoe complex en genuanceerd de problematiek is. Dat neemt niet weg dat het boek van gedegen inhoud is dat wat uitnodigt tot het herlezen van de verschillende detailstudies.

Onze nieuwste publicatie

te verkrijgen via:
www.sgp.nl/webshop
of te bestellen via
010-7200785

€ 11,95
(exclusief verzendkosten)

VAN STAVEREN

Begrafenisverzorging

Met aandacht, zorg en respect
Gouda en omstreken

(0172) 23 33 38

Wij verzorgen alleen begrafenissen
Vraag vrijblijvend het boekje "Mijn laatste wens" aan.
info@vanstaverenbegrafenisverzorging.nl

BOEKHANDEL

SMIT

sinds 1939

G O U D A

VOOR EEN GOED BOEK NIET LANG OP ZOEK!

Boekhandel R. van der Meijden
Nedereindsestraat 7 – 4041 XE Kesteren
Tel. 0488-482226 (Bgg. 0488-482134)
Email: info@vdmeijden-boekhandel.nl

Maandags gesloten

Westreenen

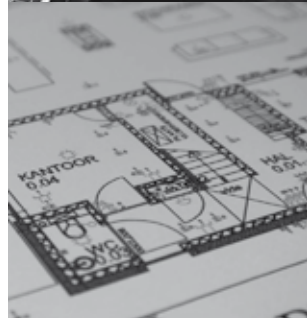
elektra | beveiliging | zonnepanelen | domotica

Nieuwbouw of verbouw
Storing of onderhoud
Groot of klein
Specialistisch of standaard

Tolsestraat 12
4043KB, Opheusden
0488-440116
info@westreenen.nl

Op veel
gebieden thuis

Domotica

Zonnepanelen

Beveiliging

Elektra

Bijzonder reproductief

"Ik heb mijn levensdoel bereikt wanneer ik kleinkinderen heb." Gedacht vanuit de toevalligheden waarmee de evolutiefilosofie het leven presenteert, is het enige dat telt het voortbestaan van jouw soort. Preserve the species! Dat resulteert in een 'plicht tot voortplanting'. In arme landen weten ze wel hoe dat moet. Afrika wordt het werelddeel van de jeugd, Europa dat van de grijzen van dagen. Bijzonder dat de Nederlandse overheid daar condooms uitdeelt.

Blijkbaar volstaat zo'n *plicht* niet. Tegenwoordig heb je als vrouw (niet als man) het *recht* op voortplanting: reproductieve rechten waarin anderen, vooral de staat, moeten voorzien. Genen van de rijkste vrouwelijke species worden gereduceerd tot modificeerbaar materiaal. Na een moeder op afstand te hebben gezet en een vader in de anonimiteit te hebben gedaan kan de *mater familias* de opvoeding ter hand nemen. Om dat vervolgens aan de crèche of kinderopvang uit te besteden. Bijzonder dat eenverdieners zwaar worden belast.

Reproductieve rechten houden ook in dat 'niemand mag onderworpen worden aan gedwongen zwangerschap, sterilisatie of abortus' (Amnesty International). Mijn collega van het WI voor de VVD toonde aan dat zelfs in Nederland (financiële) dwang om een abortus te plegen op grote schaal voorkomt. Bijzonder dat abortus dan niet verboden is.

Het recht 'om te beslissen over het aantal kinderen en de leeftijdsafstand tussen de kinderen' (Sensoa International) valt ook onder reproductieve rechten. Een gezin dat groter is dan de grootste auto bergen kan, is weer van deze tijd. Bijzonder dat de 'aanrechtssubsidie' wordt afgebouwd.

Misschien zijn SGP'ers wel het meest reproductief, of eerder procreatief. Nieuw leven wordt gegeven en ontvangen. Met dank aan de Creator.

Corry-Anne Everse,
wetenschappelijk medewerker WI-SGP

Zicht

- Zicht, 42e jaargang (2016) nr. 1
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde benutting van actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Mw. Mr. C.A. Everse
- H. Kik
- Ir. J. Maljaars
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- H. van Vliet
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- Mw. E. van Doorn MA
- Mw. R.A. Heijboer
- Drs. A.I. Hoogeveen
- J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut
voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: www.wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Prof. dr. H. van den Belt
- Dr. R. Bisschop
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Dr. J.J. Meeuse
- Mw. dr. M. Verduijn
- Prof. dr. ir. W. de Vries
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2016-1, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. Simone Paul-Cammeraat
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL93 INGB 0000 526 317
t.n.v. administratie Zicht te Rotterdam

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 21,50 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 12,50. De prijs van een los nummer is € 8,50 (incl. verzendkosten).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j-leden € 25,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Advertenties

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

u zoekt...

EEN RECLAME-
BUREAU
DAT BEGRIJPT
WAT U
BEDOELT

denk creatief
concept / creatie

u zoekt...

ideeën
vertaald
in

drukwerk

onderscheidend

drukkerij

AMV

T (0318) 48 40 74
info@drukkerij-amv.nl
www.drukkerij-amv.nl

'Het huwelijk is niet een zaak van twee mensen, maar evenzeer van twee gezinnen, van een hele samenleving en van de kerk. In die volgorde.'

Prof. dr. H.J. Selderhuis

Lees het hele artikel op **pagina 19**

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP

www.wi.sgp.nl